

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXIV.

**HUNGARIA
SZEGED
1987**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXIV.

**HUNGARIA
SZEGED
1987**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS

Redegit

DR. FERENC MAKK

Szerkesztette

DR. MAKK FERENC

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

B. TÓTH ÁGNES

A GEPIDÁK TELEPÜLÉSI KÉPE A TISZA—MAROS—KÖRÖS KÖZÉN

A gepida királyság alföldi részének életéről a források csak néhány történeti adatot árulnak el; az mindennapi élet, az életmód és a települési kép homályban marad. Az utóbbiakról csak a régészeti kutatások (ásatások, terepbejárások) nyújthatnak ismereteket. Az alföldi gepidák esetében temetőiket sokkal jobban ismerjük, mint a településeiket, mivel az utóbbiak feltárása csak az elmúlt évtizedben indult meg. (Az erdélyi gepidák esetében a telepek és a temetők kutatása kiegyenlítettebb, bár ott a temetők száma és esetenként a sírszáma is kisebb.)¹ Az ismert és többé-kevésbé feltárt temetők nagyobb része éppen a Körös—Maros vidékére esik;² ez nyilvánvalóan e terület Gepidián belüli központi fekvéséből is fakad, de közrejátszhat ebben az is, hogy az itteni nagyobb városokban a múlt század vége óta rendszerint akadt olyan szakember vagy érdeklődő, aki különösen a népvándorláskor leleteit igyekezett menteni. Az Alföldön, a Körös—Maros közti területtől északra csak a Tisza mentén található sűrűbben a lelőhelyek, s a Duna—Tisza közti szórványos leletek is inkább az utóbbi partja közelében sűrűsödnek. Ez kézenfekvő, hiszen a nagy folyóvíz közelsége nyilván nemcsak a mindennapi megélhetésben lehetett fontos, hanem az átkelőhelyek közlekedési, kereskedelmi, hadi szempontból is vonzóak lehettek a megtelepülők számára.³ Az alföldi területtel összehasonlítva szembetűnő az is, hogy Sirmium környéke kevésbé sűrű gepida megtelepültséget mutat,⁴ s érdekes módon a Bácskában és a Bánátban is alacsony a lelőhelyek száma (bár itt újból emlékeztetnünk kell arra, hogy a kora középkor kutatása arrafelé kevésbé intenzív).⁵

¹ Régebben 57 lelőhely, 367 sír. CSALLÁNY D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubek. Arch. Hung. XXXVIII. Bp. 1961. 251.* A legújabb irodalm Erdélyben 1906—1956 között mintegy 300 feltárt sírral számol, az azóta eltelt időből pedig 3—6 síros temetőrészleteket említ. BÓNA I.: *Erdélyi gepidák — Tisza menti gepidák. MTA II. Oszt. Közl. 27. 1978. 138—139.*

² 87 temetőt (közte a több mint 300 síros berekhátit) és összesen 781 sírt tart innen számon CSALLÁNY 1961. 251. Azóta a kishomoki temető sírszáma 105-re növekedett. (NAGY M.: *Azi. e. I.—i. sz. 6. század. Hódmezővásárhely története I. Főszerk. NAGY I. Hódmezővásárhely 1984. 233.*) Időközben néhány síros kis temetőrészletek is előkerültek a területen, pl. Békésszentandrás—Siráto (TÓTH Á.; *A Kettős- és Hármaskörös völgyének i. sz. IV—V—VI. századi településtörténete. Egyetemi szakdolgozat. Bp. 1978. 53—68.*); Battonya-Basarága, Vidpart, SZABÓ J. J.: *Gepida lelőhelyek Battonya határában. AÉ 106. 1979. 218—219; Endrőd—Szujkókereszt, H. VADAY A.—SZÖKE B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujkókereszt. ComArchHung 1983. 79—132.; Mezőberény-Tücsökhalom, TÓTH Á. 1978. 79—89.*

³ Ezért Szentes környékén, a bódi révnél a folyó jobb parti lelőhelyeit is számba vette KOVALOVSKI J.: *Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez. Rég. Fü. 1957. 2.*

⁴ A Dráva—Duna—Száva vidékéről 12 lelőhelyet, 34 sírt említ CSALLÁNY D. 1961. 251. Néhány új lelőhelyet mutat K. SIMONI: *Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji. Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu X—XI, Zagreb 1977—78. 209—233.*

⁵ CSALLÁNY D. 1961. 251.

Míg a Tisza-vidéken a gepida temetőásatások mostanában mintha lelassultak volna, egyúttal azonban elkezdődött az Alföldön eddig ismeretlen gepida települések felfedezése.⁶ Csak néhány lelőhely néhány háza került ásátás eredményeképpen napvilágra,⁷ s még e feltárások zöme is vagy leletmentő jellegű volt, vagy pedig más korzakok leleteit célba vevő kutatások voltak, ezért mintegy „melléktermékként” kerültek elő a gepida emlékek. E kisebb felületre kiterjedő ásatásokból kezdjük megismerni a gepida települések jellegzetes, cölöpszerkezetű, földbe mélyített kunyhóit, amelyek nem térnek el az Erdélyben feltárt hasonló építményektől.⁸ Az alföldi telepek kiterjedésének, szerkezetének, rétegzettségének, belső időrendjének megismerését eme feltárások igen korlátozott mérete természetesen nem tette lehetővé.

Míg a szondázó ásatások révén néhány építményt ismerhetünk meg, addig a rendszeres terepbejárásokból más jellegű adatokhoz juthatunk: megismerhetjük egy-egy területen a települések hálózatát, az egyes települések kiterjedését; szerencsésebb esetben az egyes házak vagy házcsoportok sűrűbb leletanyaggal jelentkező foltjai is észrevehetőek.⁹ A terepbejárások tekintetében a Körös—Maros vidéke — a többi alföldi területtel összehasonlítva — igen jól áll. Már évtizedekkel ezelőtt született néhány, egy-egy itteni város vagy község határát régészeti szempontból feltérképező szakdolgozat,¹⁰ ilyenek Csongrád megye területén ma is készülnek. A Magyarország Régészeti Topográfiája keretében két járás teljes feldolgozása már elkészült, s egy harmadik megjelenésre vár.¹¹ Ígéretesek a Szolnok megyében végzett nagy kiterjedésű leletmentések eredményei is.¹² Mindezek mellett a közelmúltban megjelent helytörténeti monográfiák szintén fontos adatokat szolgáltatnak kisebb tájegységek gepidakoráról is.¹³ A kutatás jelen helyzetében azonban — ld. a feltárt telep- és temetőegyüttesek hiánya — a gepidák települési képe felvázolásakor főleg a terepbejárások tanulságaira kell támaszkodnunk.

A természetföldrajzi környezet köztudottan alapvetően befolyásolja egy-egy nép életmódját és települési képét. Így hát a gepidák számára is nyilván nagy változást jelentett, hogy korábbi hegyes-erdős szállásterületeikről a Körös—Maros vidékére költöztek. Itt két eltérő jellegű tájegység találkozik: a Körös—Maros közti síkság és a Körösök vidéke, amelyek más-más életfeltételeket kínáltak a megtelepülni szándékozóknak. Az előbbi folyami hordalékkúpon nyugszik, folyó- és állóvizekben kevésbé gazdag, s a kitűnő mezőszégi talaján a löszpusztarétet ligetes erdőfoltok tarkították. A Körösök vidékére viszont az erősen kanyargó, sűrű élővizek és holtágak, kiterjedt mocsarak és lápok a jellemzőek; árvízmentesek csak a folyókat kísérő, mezőszégi talajú hátaak voltak, amelyek néhány méterrel a környező térszín fölé emel-

⁶ Összefoglalását lásd B. Tóth Á.: Gepida telepek az Alföldön. Doktori disszertáció. Bp. 1983. Kéziratban.

⁷ Lásd az alábbi lelőhelyeket: Battonya-VOTSZ homokbányája, Battonya-Sziondai gyep, Biharkeresztes-Ártánd, Jan. 1. TSz, Eperjes-Csikós tábla, Szarvas-Bezina, Tiszafüred-Külső fokpart; B. Tóth Á. 1983. 61—67.

⁸ B. Tóth Á. 1983. 61—67.

⁹ Lásd pl. Szőke B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. Acta Arch. Hung. 32, 1980. 189.

¹⁰ KOVALOVSKI 1957.; KÜRTI B.: Mezőberény területének története a honfoglalásig. Mezőberény története I. Mezőberény 1973. 17—70.

¹¹ Magyar Régészeti Topográfia (a továbbiakban MRT) IV/1. szeghalmi járás. Szerk. TORMA I., MRT IV/2. szarvasi járás. Szerk. MAKKAY J., MRT IV/3. békési járás. Szerk. JANKOVICH D.

¹² Eredményeit CSEH J. doktori disszertációban foglalta össze.

¹³ Lásd Szeged története I. Szerk. KRISTÓ Gy., Szeged 1983., Hódmezővásárhely története I., Szerk. NAGY I., Hódmezővásárhely 1984. és a még előkészületben lévő Szentest története c. köteteket. Mindháromban NAGY M. írta a gepidák történetéről-régészetéről szóló fejezeteket, segítségét ezúttal is köszönöm.

kedtek; másutt a szikes talajú vizenyős réteket nádasok és vízparti erdők egészítették ki.¹⁴ E kép ismeretében az alábbiakban annak leírására teszünk kísérletet, hogy a Körös—Maros vidékén a természetföldrajzi körülmények (a domborzati, vízrajzi és talajtani különbségek) hogyan határozták meg a gepida telepek méretét, szerkezetét, sűrűségét.

Az igen alaposan bejárt, s általam is a legjobban ismert¹⁵ szarvasi járás területén a megfigyelések szerint a gepida telepek zöme a még ma is meglévő, ill. a térszín formáiból kikövetkeztethető vízfolyások nyomát követi, szinte kirajzolva a hátaik vonalát. Ezek a telepek sokszor csoportosan kerültek elő. Volt, hogy egyazon meander egyazon oldalán, egymás közelében, de különálló kisebb hátaikon sorakoztak (Békeszentandrás 27. és 28. lh, Szarvas 44. és 45. lh.); más esetben pedig „gyöngyfűzér-szerűen” kísérték a folyóvíz egyik oldalát (Szarvas 122., 123. és 124., s a szemben lévő parton a 126. lh.). Előfordult, hogy két, „Y” alakban összefutó víz „villáján” belül helyezkedett el két gepida lelőhely, egy harmadikuk pedig a képzelt „Y” szára mentén került elő (Csabacsúd 42., 43., ill. 45.). Volt azonban olyan terület is, ahol a részletes szintvonalas térkép alapján sem lehetett az egykori vízfolyás vonalát kikövetkeztetni, ez esetben inkább a vízjárta területből szigetszerűen kiemelkedő hátaikon létesült telepek alkottak lazán körvonalazható csoportokat (Endrőd 35. és 37. lh.).¹⁶

Mai tudásunk alapján nem dönthető el, hogy ezek az egymás közelében lévő kicsi lelőhelyek önálló gazdasági, családi egységek lehettek-e, vagy egy nagyobb, összetartozó települési egység, „tanyacsoport” részei voltak. Még ásatásokkal is nehezen juthatnánk eredményre, mivel a gepida leletanyagot — főleg a kerámiát — évtizedekre, negyedszázadokra nem tudjuk szétválasztani. Így egyformán elképzelhető, hogy ezek a kis lelőhelyek egykorúak, de lehettek egyazon embercsoport egymást követő, más-más helyre települt lakóhelynyomai is. Ezzel a kérdéssel más korszakok kutatói is szembekerülnek. Az ugyanezen területen fellelt mintegy 240 avar lelőhelyet valójában 30—32 településhez tartozónak ítélik;¹⁷ de ezekről sem lehet megállapítani, hogy az egész „falut” egyszerre lakták-e vagy annak különböző pontjait változóan, lépésről lépésre haladva. Néhány nyugati germán törzs területén — ahol már számos települést teljes egészükben napvilágra hoztak — szintén nem ismeretlen a telep egyes fázisainak ilyen „eltolódása”¹⁸; azaz ezek nem egyazon felületen rétegződtek egymásra, hanem szinte „vándoroltak” az egyes épületcsoportok, s időszakonként más-más helyre került a telep súlypontja.¹⁹ Hasonló jelenséget két késő szarmata település kapcsán is megfigyelték, a későbbi falvak ugyanis nem a korábbi rétegre települtek rá, hanem annak széle felé terjeszkedtek, s ennek következtében a településcentrum lassan tovább tolódott.²⁰ Ezt szem előtt tartva érdemes megfigyelni, hogy mekkora volt a távolság a szarvasi járásban megfigyelt gepida lakóhelynyomok között. Az egymáshoz közelinek tekinthető apró lelőhelyek rendszerint 1 km-es körzeten belül kerültek elő, az általuk kirajzolt csoportok között pedig általában 2—4 km volt a távolság

¹⁴ A tiszai Alföld. Szerk. MAROSI S.—SZILÁRD J. Bp. 1969. 270—318.

¹⁵ Lásd TÓTH Á. 1978. és MRT IV/2. munkákat. Itt újból megköszönöm MAKKAY J.-nak, hogy szakdolgozatomat a szarvasi járás leleteiből írhattam.

¹⁶ A lelőhelyeket lásd a fenti munkákban.

¹⁷ SZÖKE B. M. 1980. 191.

¹⁸ E. SCHLEISER.: Ethnologische Aspekte zum Begriff „Dorf”. Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Hrsg. von H. JANKUHN, R. SCHÜTZEICHEL, F. SCHWIND. Göttingen 1977. 81.

¹⁹ A. HÄUSLER.: Zu der sozialökonomischen Verhältnissen in der Černjachov-Kultur. ZfA 13. 1979. 42.

²⁰ H. VADAY A.: Későszarmata agyagbográcsok az Alföldön. MFMÉ 1980—81/1. 40. a fehértói és a tiszaföldvári lelőhelyekről.

de előfordultak 6—8 km-es lelőhelymentes térségek is.²¹ Úgy gondolom, hogy csak az egymáshoz igen közel lévő (szomszédos kiemelkedéseken, néhány száz méteren belül található) kis telepmaradványok keletkeztek egy házcsoporthoz „áthelyezése” által; ha pedig 1 km-es körzeten belül több kis telep lelhető fel, akkor az inkább tanyacsoportnak tartható, ha nem is mindegyik létezett egy időben. Hódmezővásárhely környékén is egymáshoz igen közel (0,3 km-re) kerültek elő apró gepida települések nyomai.²² A Szárazér battonyai, 4—5 km-es szakaszán összesen 6 gepida telepet és egy temetőt sikerült feltérképezni. E telepek nagyobb része kb. 0,8—1,3 km-re lehetett egymástól, de itt is előfordult egyazon ér partján, egymással szemben elhelyezkedő két lelőhely.²³ Talán ez utóbbi esetet kivéve feltétlenül helyes a terepbejáró azon megállapítása, aki e területen a gepidák szórta, tanyaszerű települési képeére következtetett.²⁴ (Itt kell megemlíteni, hogy láthatólag több telep lakói is törekedhettek védettebb hely kiválasztására. Két esetben is a Szárazérbe torkolló vízfolyás partján, két oldalról is víz által határoltan feküdt a lakóhelyük; s egy további lelőhelyet pedig csaknem teljesen körbevettek az egykori vízfolyások.)²⁵

Érdekes módon a gepidák települési képe a szintén jól bejárt szeghalmi járás területén alapvetően más, mint a szarvasiban.²⁶ Már maga a lelőhelyek száma is jelentős eltérést mutat: míg az utóbbiban 47, addig az előbbi esetben pusztán 7 db-ot figyeltek meg.²⁷ A szeghalmi járásban még e néhány lelőhely is jóval nagyobb szóródást mutat, mivel az egyes lelőhelyek legkevesebb 10 km-re voltak egymástól.²⁸ Ezek közül 4 db temetőre utaló nyom volt, s a hozzájuk tartozó telepeket gondos terepbejárással sem sikerült megtalálni. Ez a jelenség sem egyedi: Szentés és Mezőberény határában sem sikerült terepbejárással gepida települések nyomaira bukkanni.²⁹ Nehéz erre magyarázatot találni, mivel a Szentés környéki nagy sírszámú temetőkhez kiterjedt telepeknek kellene tartozniuk, s Mezőberényből is ismeretes egy temető pontos helye. Mivel más lehetőség nem kínálkozik, s amennyiben nem megfigyelési vagy terepbejárási problémával van itt dolgunk, ezt a jelenséget talán magyarázhatjuk, hogy a szórta települési rendszerben élők hosszabb ideig egyazon (központi fekvésű?) temetőt használhattak; s a tanyaszerű vagy tanyacsoportos települések pedig maguk csak igen kevés régészeti nyomot hagytak volna hátra. Az mindenestre valószínű, hogy sűrűbben beépített, hosszabb ideig lakott falvak — miként e területen sok szarmata telep — jóval határozottabb, azaz észrevehetőbb nyomokat hagytak volna maguk után. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a gepidák a szeghalmi járást is csak igen szórva nyosan telepíthették volna be.

²¹ Ld. Tóth Á. 1978. és a MRT IV/2. fentebb hivatkozott lelőhelyeit.

²² A Kenyere partján az 55. és 56. sz. lelőhelyek. GALÁNTHA M.: Hódmezővásárhely északnyugati részének régészeti topográfiája és településtörténete. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1977.

²³ SZABÓ J. J. 1979. 2. és 6. sz. lelőhelyek.

²⁴ SZABÓ J. J. 229.

²⁵ SZABÓ J. J. 1979. 4. és 7. sz., ill. 6. lelőhelyek.

²⁶ Lásd az MRT IV/L. kötete.

²⁷ Néhány alkalommal — a közölt illusztrációk alapján talán joggal — még e lelőhelyek „gepida” meghatározása is bizonytalan; néha maguk a szerzők sem tudják a „késő szarmatától” vagy a „hun koritól” elválasztani, ld. az alábbi lelőhelyeket: Biharugra 52, Dévaványa 97, Körösladány 105 és 106, Zsadány 23.

²⁸ Ezek feltűnően nagy távolságokat, mutatnak másutt a még szórta telepek is 1—3 km-re voltak egymástól, ld. pl. BODNÁR K.: Királyhegyes régészeti topográfiája. (Egyetemi szakdolgozat, Szeged 1986. Köszönetet mondok a szerzőnek, hogy kéziratát használhattam.)

²⁹ KOVALOVSKI 1957; KÜRTI 1973. — Bóna I. a lektori véleményében arra a lehetőségre hívta fel a figyelmet, hogy a keresett gepida telepek a mai nagy kiterjedésű alföldi városok — pl. Szentés, Mezőberény — alatta lennének találhatóak, mivel azokon a tájakon minden időben azok helye kínálták a legkedvezőbb körülményeket a letelepülésre. A mai sűrű beépítettség miatt nem lehet tehát az ottani gepida telepeket felfedezni.

Visszatérve a szarvasi járás területére: feltűnő az is, hogy ugyanott a gepidákat megelőző korszakban jóval sűrűbb betelepültséggel számolhatunk. A szarmata lelőhelyek száma ott 256, a 4. sz. végére és az 5. sz. elejére tehető pedig 75 db.³⁰ Mind ebből arra lehet gondolni, hogy az 5. sz. második és a 6. sz. első felében az előző évszázadok lakóinál kevesebben élhettek a Körös—Maros közén, ami talán a késő szarmata-hunkori lakosság elköltözésével, áttelepítésével lenne magyarázható. A szarmata korszakból nagyobb telepekről más alföldi vidékeken is beszámoltak a kutatók; ilyennek tekintik, ha pl. több kis telep sorakozik egy patakpart fél km hosszú szakaszán, ill. 0,2—0,3 km-re egymástól találhatók az egykorú lakhelynyomok.³¹ Másutt a nagyobb kiterjedésűek mellett tanyaszerű kis telepek is fellelhetők.³² A gepidákat követő avar korban szintén a lelőhelyek számának növekedésével számolhatunk (pl. a szarvasi járásban a fentebb hivatkozott 240 db). Még ha figyelembe vesszük is, hogy a szarmaták és az avarok a gepidák alig több mint évszázados uralmával szemben jóval hosszabb ideig laktak e vidéken, akkor is megállapíthatjuk: a gepida királyság időszakában csökkent a laksűrűség a Tiszántúl déli részén.

Azon vidékeken, ahol kiterjedt terepbejárások vagy telepásatások eredményei nem állanak a kutatók rendelkezésére, ott a már feltárt egykorú temetőkből (sír-számuk, távolságuk) próbálnak következtetni a hozzájuk tartozott településekre. Így volt ez a pannoniai langobardok esetében is, akiknek nagy temetőit nemzeti falvakkal, a kisebbeket pedig önálló majorságokkal tartják összekapcsolhatóknak.³³ Ennek alapján gondolnak a kishomoki gepida temető sírszámából (105) és a gepida kor javára kiterjedő használati idejéből nagyobb, két-három nemzedéken át lakott, faluszerű településre; s ennek környékén a 6—32 síros kisebb temetőkből pedig kisebb, rövidebb ideig használt tanyákra.³⁴ Mindeme feltételezések igazolására természetesen ásatásokra és terepbejárásokra is szükség lenne.

Néhány helyen sikerült megfigyelni, hogy a gepida telepek elhelyezkedését a domborzati-vízrajzi viszonyokon kívül a már meglévő útvonalak is befolyásolták. Szentés környékén a lelőhelyek egy része a neolitikum óta kialakult, az újkori térképeken feltüntetett, szárazulatokon haladó utak mentén volt található,³⁵ s Hódmezővásárhely határában is a Tisza fontosabb átkelőhelyei közelében létesültek a nagyobb temetők.³⁶

Mennyiben tért hát el a gepidák települési képe az előttük és utánuk itt élt népektől, s mik lehettek a lakóhelyük kiválasztásának szempontjai? A Szarvas környékén szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az újonnan e területre érkező népek az őskortól kezdve nagyjából ugyanazt a területet, a Maros hordalékkúpjának a peremét vették először használatba, ahol a lösztalaj és a folyóvíz közelsége különösen kedvező körülményeket kínált.³⁷ Ezen az általános megállapításon túl érdemes felfigyelni a különbségekre is. A késői szarmaták lakhelyeivel összehasonlítva ugyanis feltűnő, hogy míg a gepida telepek szinte minden esetben vízközelben (élővíz vagy holtág partján, vízjárta területből kiemelkedő szigeten) helyezkednek el, addig ez előbbiek — bár a vizek közelségét ők is kedvelték — használták a távolabbi, szárazabb, puszt-

³⁰ Lásd TÓTH Á. 1978. és MRT IV/2. adatait.

³¹ PÁRDU CZ M.: Szarmata kori telep és temető Földeákon. Dolg. 17. 1941. 98.; KÖHEGYI M.: A szarmaták kutatása Baja környékén. A bajai Türr I. Mú. Kiadv. 12. Baja 1965. 20.

³² Lásd GALÁNTA M. 1977. késő szarmata lelőhelyeit.

³³ BÓNA I. Langobarden in Ungarn. Arch. Vestnik XXI—XXII. 1970—1971. 52.

³⁴ NAGY M. 1984. 226.

³⁵ KOVALOV SZKI 1957. 22, 37.

³⁶ NAGY M. 1984. 223.

³⁷ SZÓKE B. M. 1980. 195.

tásabb vidékeket is.³⁸ Van, aki ezt a jelenséget a pásztorkodó életmóddal próbálja összefüggésbe hozni.³⁹ Néha a talajtani megfigyelésekből is kiolvashatók bizonyos eltérések. Így a szeghalmi járás területén feltűnő, hogy a gepidák bizonyos talajtípusokat előnyben részesítettek, ami természetesen meghatározott növénytakaróhoz való kapcsolódást is jelenthet. Az említett vidéken a gepida lelőhelyek a szikes és löszizapos térségeken helyezkedtek el, s csak egyetlen fordult elő löszös hát peremén, míg löszös homokon pedig egy sem.⁴⁰ Ez azért látszik figyelemre méltónak, mert a két utóbbi talajon bőven fordultak elő szarmata települések. Hasonló különbségek a szarvasi járásban élt avaroknál is megfigyelhetők: ők a Köröstől délre lévő lösz-talajt kedvelték, s a folyótól nagyobbbrészt északra húzódó öntésterületet már jóval kisebb intenzitással telepítették be.⁴¹ Mindezen különbségekből talán megengedhető az a következtetés, hogy a gepidák számára a szárazabb, füves mezőségek nem voltak igazán vonzóak; azaz nagyobb arányú pásztorkodást, de talán kiterjedtebb földművelést sem folytattak. A vízközeliséget igénylő alaptevékenységük a földműveléssel kiegészített, kis méretekben üzött állattartás lehetett, s mindehhez járulhatott a vizek közelsége kínálta halászat, pákászat, vízimadarak vadászata stb. A temetőik leletei között szórványosan találkozhatunk olyanokkal (juhnyíró ollók, szigonyok), amelyek ezt a feltételezést látszanak alátámasztani, amint az állattartás és a halászat eszközei mellett előkerültek földművelésre utaló nyomok is (sarlók, orsógombok)⁴², de biztos adatokat csak a telepásatások állattani és növényteni elemzésétől várhatunk. Az bizonyos, hogy a mocsaras területek ritkább, elszórt telepein még inkább előtérbe került a vízi életmód.

Ha lehetőség nyílna különböző típusú területeken összetartozó települések és temetőik feltárására, akkor nemcsak az egykor ott élt közösség életmódját lehetne meghatározni, hanem ezt ki lehetne egészíteni a társadalmi szerkezetükre vonatkozó adatokkal is. Így elképzelhető, hogy pontosabban körvonalaizni lehetne a ma még csak sejthető közösségtípusokat is;⁴³ így pl. a zömmel katonáskodással foglalkozókat (a fontosabb tiszai révhelyeknél), a főleg halászatból élőkét (a fentebb hivatkozott mocsaras területből kiemelkedő szigetekén), állattartó-földművelő közösségeket (a szarvasi járásban a sűrűbben betelepített, vízközei hátaikon), ill. ezek közül a szabad és jobb módú kis családok kis majorságait és temetőit vagy a nagyobb nemzetségek gazdag szabadokat, félszabadokat és szolgálakat egyaránt magukba foglaló nagyobb, tagoltabb lakhelyeit és temetőit is. Mindennek tisztázása csak egy hosszútávú kutatási programtól várható.

³⁸ KOVALOVSKZI 1957. 17.; GALÁNTHA M. 1977. és B. TÓTH Á. 1983. 48.

³⁹ KOVALOVSKZI 1957. 6.

⁴⁰ Vö. a MRT IV/1. kötet 5. térképmellékletét.

⁴¹ SZÓKE B. M. 1980. 189.

⁴² NAGY M. 1984. 226.

⁴³ BÓNA 1978. 141. — Ezúton is köszönetet mondok Bóna István professzornak a lektori véleményében adott megjegyzésekért.

ПОСЕЛЕНИЯ ГЕПИДОВ В МЕЖДУРЕЧЬЕ
ТИСЫ—МАРОША—КЁРЁША

Населявшие эту территорию гепиды во второй половине V в. и первой половине VI в. — прежде всего на основе опыта нашего пребывания на местности — жили в группе хуторов и на разбросанных хуторах; предполагаемые на основе кладбищ со многочисленными захоронениями более крупные их деревни до сих пор не обнаружены. Свою территорию они неровно заселяли; их поселения группировались главным образом вокруг важных водных переправ.

Рельефно-гидрографическое местонахождение их стоянок также позволяет сделать вывод о том, что из-за своего скотоводческого образа жизни, который дополнялся земледелием, они любили хребты вблизи от вод; и значительно в меньшей мере поселялись они в водомойных, болотистых, а также степных, позволявших только скотоводство, местностях. Частота и размеры их местожительства показывают, что этот германский народ обычно менее густо заселял находившиеся в его распоряжении южно-альфёльдские территории чем народы прежних (позднесарматских), а также последующих (аварских) времён.

Ágnes B. Tóth

L'image de l'habitat des Gépides dans la région
des rivières Tisza—Maros—Körös

Les Gépides qui ont peuplé cette région dans la deuxième moitié du Ve siècle et dans la première moitié du VIe siècle vivaient — suivant mes expériences relatives à la connaissance de terrain — dans des systèmes d'agglomérations disséminées et dans des fermes éloignées. Jusqu'à présent, on n'a pas réussi à trouver leurs villages à population denses supposés sur une base des cimetières à beaucoup de tombeaux.

Ils ont peuplé leur territoire irrégulièrement; leurs habitats se groupaient surtout aux alentours des passages fluviaux importants. Suivant les sites hydrographiques et les conditions de relief des habitats, on peut supposer qu'ils préféraient les hauteurs proches des eaux à cause de leur mode de vie pastorale combiné avec l'agriculture, ils utilisaient moins les régions marécageuses et souvent inondées, et les régions uniquement appropriées à la vie pastorale.

Les dimensions et la densité de leurs habitats d'autrefois indiquent que ce peuple germanique avait une population moins dense dans la région de la plaine du Sud que les peuples précédents (Sarmates tardifs) et que les peuples qui venaient après (Avars).

KRISTÓ GYULA

ÁRPÁD FEJEDELEMUTÓDAI

A magyarországi hagyomány nem őrzött meg biztos hitelű, valósnak tekinthető tudósítást arról, hogy kik voltak Árpád közvetlen utódai a fejedelmi (nagyfejedelmi) méltóságban. A XIV. századi krónikakompozíció Árpád után Taksony fejedelemségét említi, a számos ponton archaikus híradást tartalmazó Váradi és Zágrábi Krónika pedig egyenesen arról ír, hogy Árpád után fia, Taksony következett a vezérségben (fejedelemségben).¹ Mivel feltételezésünk szerint Árpád 900 táján halt meg, Taksony pedig aligha kétségbe vonhatóan 955 táján szerezte meg a fejedelmi hatalmat,² mintegy fél évszázadnyi (ám más felfogás esetén is több évtizednyi) időközben ismeretlen a magyar törzsszövetség első számú tisztségviselőjének neve. Ezt az űrt Anonymus azzal hidalta át, hogy Árpád fiát, Zoltánt tette meg fejedelemmé, aki apjától, Árpádtól annak életében elnyerte a vezérséget, s tőle még ugyancsak életében fia, Taksony vette át a főhatalmat. Anonymus szerint tehát Álmost fia, Árpád, őt fia, Zolta, Zoltát fia, Taksony, Taksonyt fia, Géza, Gézát pedig megint csak fia, Szent István követte a fejedelemségben.³ Anonymus híradásának azonban több körülmény ellene mond. Alapjaiban rendíti meg a névtelen jegyző által adott fejedelemlista hitelét az a körülmény, hogy Biborbanszületett Konstantín császár 950 körüli munkája szerint ekkor Falicsi volt a fejedelem,⁴ akinek nevét a magyar hagyomány egyáltalán nem őrizte meg. Már Pauler Gyula felhívta arra a figyelmet, hogy Zoltának a saját kora történetkutatásában biztosra vett fejedelemsége „csak Anonymuson alapszik”, s bár Zoltát mind Konstantín császár, mind a Képes Krónika említi, „de nem mint fejedelmet”.⁵ Arra is helyesen utalt a korábbi kutatás, hogy Anonymus fejedelemlajstroma lényegében az elsőszülöttség láncára fűzött családfa; „testvérei senkinek nem voltak, s az (elsőszülöttségi) örökösödést száz esztendőn át senki nem zavarta meg — csak Koppány”.⁶ Végezetül a magyar hagyomány zavarára utal Árpád utódait (azok számát) illetően az a körülmény, hogy a nagyobbik István-legenda szövegét őrző legkorábbi kódex, valamint a Hartvik-legenda Gézát sorrendben a negyediknek tekinti attól számítva, aki a honfoglalás idején a magyarok első

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II Edendo operi praeiit EMERICUS SZENTPÉTERY.* Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 287—290., 293., 304., 311., 206.

² KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. *Elvek és utak.* Bp. 1980. 354—355.

³ SRH. I. 105., 106., 114., 52., 116—117.

⁴ MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt.* Bp. 1984. (a továbbiakban: Font. Byz.) 49.

⁵ PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 163. old. 80. jegyz.

⁶ HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. *Értekezések a történeti tudományok köréből.* Új sorozat 53. Bp. 1970. 41.

vezére volt, míg a nagyobbik István-legenda szövegét fenntartó többi kódex az ötödiknek.⁷ A magyar források alapján Árpád fejedelemutódai közül csak Taksony és Géza személyete kinthető bizonyosnak, az Árpád és Taksony közti, legalább öt évtizedes űrt nem lehet kitölteni.

Konstantín császár munkája nem csupán annyiban segíti tisztánlátásunkat, hogy megnevezi a 950 körüli idők fejedelmét Falicsi személyében, hanem annyiban is, hogy ránk hagyományozta a legkorábbi Árpádok (Árpád fiai, unokái és egy dédunokája) nevét, s így megjelölte azon kört, ahonnan Árpád közvetlen fejedelemutódai kikerülhettek. Innen tudjuk, hogy Árpádnak volt egy Liüntika nevű fia, aki a 895. évi magyar—bolgár háború idején a magyarok feje (görög szóval: arkhónja) volt. Ellentmondásban van ezzel az Árpádok genealógiáját tartalmazó Konstantín-passzus: „Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt. Tudni való, hogy Árpád első fia, Tarkacsu nemzette fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzette fiát, Ezeleget, a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát, Taksonyt. Tudni való, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fali, Tasi és unokatestvérük, Taksony életben vannak. Tudni való, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval”.⁸ Az ellentmondás abban van, hogy a genealógiában nem szerepel a korábban Árpád fiaként említett Liüntika. Éppen ezért több kutató Árpádnak nem is négy, hanem öt fiával számol.⁹ Az utóbbi évtizedek szakirodalmában meglehetősen elterjedt az a nézet, hogy Levente fiatalon, alkalmasint a 895. évi magyar—bolgár háborúban életét vesztette.¹⁰ A kutatók egy másik csoportja Leventét Tarkacsúval azonosította.¹¹ További problémát jelent, hogy a császár nem közli, Tasi melyik Árpád-fiúnak volt a fia. Konstantín munkája tehát valamelyest szűkítette az Árpád és Taksony közt a magyar törzsszövetség fejedelemlistáján tátongó űrt Falicsi megnevezésével, de Árpád és Falicsi között a császár sem nevez meg fejedelmet.

Miután a számba jöhető források cserbenhagynak Árpád közvetlen fejedelemutódai vonatkozásában, kutatói alapállás és invenció dolgává vált Árpád utódainak, illetve Falicsi elődeinek megnevezése. A következőkben a teljesség igénye nélkül, ám a fő kutatási irányokat szem előtt tartva adunk rövid megjegyzéseinkkel kísért áttekintést a kérdés szakirodalmáról. A XIX. század második felében még az írott (köztük a kétes hitelű írott) források tisztelete vezette a történészek tollát, de már ekkor feltűntek az írott források egyikével—másikával kapcsolatos kételyek is. Szabó Károly 85 év alatt lényegében három fejedelemmel számolt: Árpádot (887—907), Zsoltot — Zoltát — (907—947) és Taksot — Taksonyt — (947—972) nevezte meg; nem tagadta ugyan Vál — Falicsi — vezérségét sem, de „minden más adat hiánya miatt” éppen

⁷ SRH. II. 378., 403.

⁸ Font. Byz. 49.

⁹ Pl. HÓMAN BALINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet I. Bp. 1935.³ 157—158. (a vonatkozó rész HÓMAN BALINT munkája); Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1984. I. 604., 619., II. 1000—1001. oldalnál melléklet (a vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája).

¹⁰ SZABOLCS DE VAJAY: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). Mainz 1968. 26; HECKENAST GUSZTÁV: a 6. jegyzetben i. m. 37.; MAKK FERENC: Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantínosi hely értelmezéséhez). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXXXII. Szeged 1985. 5. old. 9. jegyz.

¹¹ PAULER GYULA: az 5. jegyzetben i. m. 32., 149. old. 61. jegyz.; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 286.; GYULA MORAVCSIK: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin 1983.³ 178. (kérdőjelesen).

csak megemlítette fejedelemlistájában.¹² Pauler Gyula, bár kritikával tekintett Zoltának egyedül Anonymusnál megőrzött fejedelemségére, mégis Zsoltot és Fájszt — Falicsit — tekintette Árpád utódainak a fejedelemségben.¹³ Nagy Géza abból kiindulva, hogy „a hagyományos örökösödési rend szerint a fivért illette a trón”, újszerű fejedelemlistát adott: Árpádot legidősebb fia, Tarkas — Tarkacsu — követte, s még 922-ben is uralkodott. Utóda ismeretlen, de mert a hun-történetben a társfejedelmek közül első helyen álló Bele nevéhez Árpád második fiának, Jeলেখnek a neve a leginkább hasonló, Tarkas után Jeলেখ lehetett a nagyfejedelelem 924—934 körül. A rá következő fejedelelem, Zoltán uralma 947-ben végződött. Zoltán lemondott a nagyfejedelemségről unokaöccse, Falis — Falicsi — javára, vele, „ha Tarkas és Jeলেখ csakugyan nagyfejedelmek voltak, a bessenyő örökösödési törvény szellemében az uralomban eddig nem részesült Jutas-ág került a hatalomra... Lehet, hogy Falis után még unokatestvére, Tas is nagyfejedelelem volt”. Ezt követően jutott vissza a főhatalom Zoltán ágára, ugyanis 955 után Taksony került a nagyfejedelmi méltóságba. Nagy Géza tehát Árpád és Taksony között öt nagyfejedelemmel — Tarkacsuval, Jeleggel, Zoltával, Falicsival és Tasival — számolt.¹⁴ Pauler nyomvonalára tért vissza Hóman Bálint, aki szerint Árpád, Solt — Zolta —, Fájsz, majd Taksony voltak a fejedelmek, de ő is lehetségesnek tartotta, „hogy Solt előtt Árpád idősebb fiainak egyike is uralkodott”.¹⁵ Vajay Szabolcs immár tényként kezelte azt, hogy Árpádot (902—907) Tarhos — Tarkacsu — (907—933 [?]), őt Zolta (933 [?—947), Zoltát Fajsz (947—955 [?]), Fajszot pedig Taksony (955 [?—971) követte.¹⁶

Árpád fejedelemlistájának személyét illetően 1970-ben történt számottevő szemléletbeli fordulat, amennyiben egyazon esztendőben két kutató is az írott források helyett helynévi, illetve régészeti szempontokat helyezett előtérbe. Heckenast Gusztáv úgy vélte, hogy foglalkozásnévvel jelölt települések gyűrűje fogja körül a Bakony északi oldalán levő Jutas falut, amely a szerző szerint Árpád negyedik fiának, Jutocsának a nevét őrzi. „A X. század elején — véli Heckenast — a Bakony erdőségeit meg kellett kerülni”, s így „Jutas és kísérete a Bakony északi szegélyén keletnek haladva” további foglalkozásnévi falvakat érintve jutott el a másik, a Veszprém melletti Jutasra. A végkövetkeztetés az egész új, helynevekre nagy terheket rakó felfogásra nézve szimpomatikus jellegű: „Ez az adatsor, úgy gondoljuk, elbeszéli a magyar krónikákban elhallgatott történetet. Árpádot minden valószínűség szerint negyedik fia, Jutas követte a fejedelemségben”. Heckenast, mivel Jutashoz fűzte az Árpádok meggyökeresedését a veszprémi területen, ami „huzamos szervezőmunkára utal”, Jutas fejedelemségét „mintegy negyedszázadra” becsülte. Az Árpád és Falicsi (Fajsz) közti úrt Heckenast lényegében Jutassal töltötte ki, mert bár említi, hogy alkalmasint „Árpád és Jutas közt Jeলেখ rövid ideig tartó fejedelemségére is gondolhatunk”, de fejedelemlistájában Jeলেখ nem szerepel.¹⁷ Heckenast elmélete Jutas fejedelemségéről azonban szinte megszületésekor megbukott. Egyfelől a helynevekből történelmet kiolvasó felfogás talaján Györffy György állapította meg Heckenast könyvéről írott lektori jelentésében (amelyet a szerző tett publikussá), hogy „a biztosan igazolható fejedelmek az országban többfelé tartottak szállást, így Árpád, Fajsz, Taksony, Géza, viszont Jutas csak egy megye területén fordul elő”. Heckenast azonban ennek ellenére úgy vélte: „a két

¹² SZABÓ KÁROLY: A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869. 35—37., 136., 147—148., 223., 227—228.

¹³ PAULER GYULA: az 5. jegyzetben i. m. 47.

¹⁴ NAGY GÉZA: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 1914. 22—25.

¹⁵ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÚ GYULA: a 9. jegyzetben i. m. 157—158.

¹⁶ SZABOLCS DE VAJAY: a 10. jegyzetben i. m. Tafel III. Ungarn.

¹⁷ HECKENAST GUSZTÁV: a 6. jegyzetben i. m. 38—40., 39. old. 82. jegyz., 49. old. 132. jegyz.

Jutas körül tömegesen található foglalkozásnévvel jelölt helység inkább a Jutas-kombináció mellett szól”.¹⁸ Másfelől Solymosi László igazolta, hogy Veszprém megyében nem két, hanem csak egyetlen Jutas volt (a Veszprém közvetlen szomszédságában levő), azaz éppen az a Jutas esett el, amelynek feltételezett körzetében oly sok foglalkozásnévi helynév „alkotott gyűrűt”.¹⁹ Világossá vált ezzel, hogy a Heckenast által a Bakony északi oldalán felfedni vélt helynévi gyűrű imaginárius, nincs mit körülfognia.

Heckenasttal egy időben Györffy György állt elő olyan elmélettel, amely a helynévi (és régészeti) adatoknak messzemenő szerepet tulajdonít Árpád fejedelemutódai fellelésében. Györffy mindenesetre hosszú utat tett meg, amíg eljutott 1970-ben közzétett nézetéig. Az 1950-es évek végén még olyan megoldás felé hajlott, hogy Árpád „nem 907-ben halt meg, hanem hosszabb ideig uralkodott”, s így Árpád és Zolta között más fejedelmet nem kell feltételezni.²⁰ Vagy tíz évvel később, az 1960-as évek végén, amikor Heckenast könyvéhez lektori véleményt készített, már úgy foglalt állást, hogy „mivel pedig Tarhosnak többféle volt udvarhelye [szemben Jutassal — K. Gy.], mégiscsak feltehető, hogy ő [Tarhos] következett Árpád után (de nem 907-ben, hanem később)”.²¹ Ilyen előzmények után állt elő Györffy 1970-ben meghökkentő elméletével. Eszerint „Árpádot az uralomban a dinasztia senior-ja, Szabolcs vezér követte”, aki Árpád unokaöccse, azaz Előd unokája lehetett. Györffy szerint Szabolcs volt a nevével viselő „vár kiépítője s egyben a bihari dukátus megszervezője”. A Györffy által vizsgálatba bevont néhány — ám korántsem az összes — Szabolcs helynév szerinte „Szabolcs fejedelemségét igazolja”. Végso fokon — összegezte megállapításait Györffy — Szabolcs „alkotásaiból ítélve a kalandozások korának nagyformátumú uralkodója volt”. Györffy azt tételezi fel, hogy „Szabolcs és Fajsz között más nagyfejedelelem nem volt”, vagyis az Árpád és Falicsi közti űrt egyedül Szabolcs fejedelemsége tölti ki.²² Györffy elmélete lényegében szintén megbukottnak tekinthető. Egyfelől írott források a legcsekélyebb mértékben sem igazolják. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy egyetlen olyan kútfőnk sincs, amely Szabolcsot fejedelemeinek nevezné — mert hiszen realitással bíró feltételezések révén attól még lehetne fejedelelem —, de Györffy okfejtése ellene mond mind Anonymus, mind Konstantín császár állításainak. A névtelen jegyző a hét fejedelmi személy között kötött vésszerződés első pontjában azt fogalmazta meg: „ameddig csak az ő életük, sőt az utódaiké is tart, mindig Álmos vezér ivadékából (*de progenie*) lesz a vezérük”.²³ A bizánci császár ugyanezt Árpádról jegyezte meg: „ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből (*ek tész tutu geneasz*) lesz Turkia fejedelme”.²⁴ Nos, Szabolcs egyik ismérvnek sem tesz eleget: mivel Szabolcs Györffy szerint Elődnek az — ismeretlen fiától született — unokája volt, így nem minősül sem Álmos ivadékából, sem Árpád nemzetségéből valónak. Persze, Györffy a gyakran hangoztatott magyarázattal él:

¹⁸ Uo. 39. old. 82. jegyz.

¹⁹ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 1972. 184—189. L. még SOLYMOSI LÁSZLÓ: Veszprém megye 1488. évi adóajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3. Veszprém 1984. 202., 211.

²⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 1958. 572., 572. old. 61. jegyz.

²¹ HECKENAST GUSZTÁV: a 6. jegyzetben i. m. 39. old. 82. jegyz.

²² GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 210., 211., 213., 214., 220. L. még Magyarország története, a 9. jegyzetben i. m. I. 620., 622.

²³ SRH. I. 40. Magyar fordítása PAIS DEZSŐ tollából: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1975. 83.

²⁴ Font. Byz. 45.

Szabolcsot az Árpád-ház krónikásai iktatták ki a fejedelmek névsorából, Konstantin császárt pedig magyar informátorai, köztük Termacsu, az Árpád-dédunoka vezette félre.²⁵ Ezzel szemben leszögezendő: egymástól független források tanúságtételét nem lehet rendre a forrásszerzők tudatos megtévesztésével, félreinformálásával, tendenciózus tévedésével magyarázni. De baj van Előddel is. Elődöt Györffy Álmos apjának, Szabolcs nagyapjának ábrázolta, s a családfát ekként konstruálta meg:²⁶

Ez a családfa a források tanúságtétele alapján elfogadhatatlan. Elődről a magyar hagyományban kétféle híradás maradt ránk. Az egyik szerint — ezt Anonymus képviseli — Szabolcs apja volt, a másik szerint — ez Kézai Simonnál és a XIV. századi krónikakompozícióban nyert megfogalmazást — Álmos apja.²⁷ Olyan forrásunk, amely Elődöt Szabolcs nagyapjának mondaná, nincs. Másfelől a régészeti leletanyag sem gyámolítja kifejezetten Györffy ötletét. Szabolcs vára ugyanis, amint ezt Nováki Gyula megállapította, a X. század első felében vagy közepén épült,²⁸ ez utóbbi keltezés érvénye esetén akkor, amikor Szabolcs már nem hogy állítólagos bihari herceg, de még hasonlóképpen állítólagos nagyfejedelem sem lehetett, nemcsak Györffy, de Konstantin császár szerint sem.

Heckenast és Györffy 1970. évi állásfoglalásai Árpád fejedelemutódairól (Jutáról, illetve Szabolcsról) „iskolát” teremtettek, elsősorban a régészek körében. Dienes István Árpád és Fajsz közé — Györffyvel teljesen egyezően — Szabolcs nagyfejedelmet (907 [?]-?) helyezte el, megemlítve róla, hogy Árpádnak nagybátyja vagy unokatestvére volt.²⁹ Németh Péter is Györffy elméletét tette magáévá Szabolcs nagyfejedelemségéről, ügyelve azonban a kronológia megkomponálásában arra, hogy a magyar honfoglalás után épült szabolcsi földvár „létesítését Szabolcs nevéhez kapcsolhassuk”. Ennek érdekében „Árpád hosszan tartó fejedelemségére” gondolt, hogy így Szabolccsal a honfoglalástól ugyan tisztességes időbeli távolságra, de még állítólagos bihari hercegsége végén felépíttethesse az erősséget.³⁰ Bakay Kornél nem döntött Heckenast és Györffy nézete között, ő úgy fogalmazott, hogy Árpádot „Jutas vagy Szabolcs, majd Fajsz és Taksony” követte.³¹ Tartózkodóbb álláspontot foglalt el Szabolcs ügyében Mesterházy Károly. Ő kétségesnek ítélte a szabolcsi

²⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: a 22. jegyzetben i. m. 214.; Magyarország története, a 9. jegyzetben i. m. I. 619.

²⁶ Magyarország története, a 9. jegyzetben i. m. II. 1000—1001. oldalnál melléklet.

²⁷ SRH. I. 61., 99., 112., illetve 165., 284., 287.

²⁸ Gy. NOVÁKI: Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen im 10.—11. Jahrhundert am nördlichen Randgebiet der Grossen Tiefebene. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1976. 364. Egy másik írásban NOVÁKI GYULA (Várepítészetünk kezdete. Várepítészetünk. Főszerk. GERŐ LÁSZLÓ. Bp. 1975. 58.) Szabolcs vára építését — további öt más várral együtt — a X. század közepe és a XI. század eleje közé helyezte.

²⁹ DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. 74.

³⁰ NÉMETH PÉTER: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969—1971. Archaeologiai Értesítő 1973. 169., 176.

³¹ BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Magyar História. Bp. 1978. 24.

földvárnak a X. század első negyedében történt elkészültét, s bizonyos összefüggésben még a „Szabolcs fejedelemségéről és vezéri szállásáról kialakult hipotézis”-t is kérdésessé tette. Végső megállapítása e vonatkozásban mégsem elutasító, hiszen — szerinte — „Szabolcs fejedelemsége akkor is történeti tény lehet, ha az anonymuszi hagyomány nem valódi, és a földvár csak a X. század végén épült volna”.³² Herényi István Szabolcsot és Zoltát szerepelteti fejedelemként Árpád és Falicsi között.³³

Árpád fejedelemtutódai tárgyában legfrissebben még a Szabolcs-féle kombinációnál is meghökkentőbb megoldás körvonalait vázolta fel Györffy György. Egy, az 1970-es években ismertté vált arab forrás (Ibn Hayyán) magyarokra vonatkozó, 942. évi eseményhez kapcsolódó leírásának Šana szavát, amely feltételezés szerint a nagyfejedelmet jelölte, Györffy Šaba-nak olvasva Csabára magyarázta, s egész történetet költött saját olvasata köré. Györffy szerint „942-től 948-ig lényeges változás következett be az első vezéri szék betöltésében. A fentiek szerint 942-ben ezt nem Árpád leszármazotta töltötte be, mert Csabát semmilyen forrás nem sorolja Árpád utódai közé, viszont 948 körül már Árpád unokája volt az első vezér”, tudniillik a Konstantín császárnál szereplő Falicsi. Mit sem zavarja Györffyt, hogy a 948 (vagy 950) táján munkáját író bizánci császár nem szól Csabáról, ezt a hiányt a jól ismert topossszal véli áthidalhatónak: Csaba „elhallgatása Konstantín császár által... oda kívánczolnak Kurszán és Szabolcs célzatos elhallgatása mellé”. Hovatovább a források már csak csupa torz, hamis, téves híradást tartalmaznak, az igazat meg a források ellenében felépített konstrukciók hordoznak. Ne feledjük, Konstantín azt jegyezte le 948 (vagy 950) táján, hogy Árpád fejedelemmé tétele óta „mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme”;³⁴ nos Györffy szerint a lejegyzést megelőző években éppen nem Árpád nemzetségéből való személy volt a fejedelem. A forrás ismét „alulmaradt” a kútfőktől függetlenedő konstrukcióval szemben. Györffy ehhez a — Šana—Šaba olvasatra építő — konstrukcióhoz egyéb más, nagy horderejű eseményeket is köt: Csaba népének görög területre menekülését, valamint a székelyek kitelepítését a „gyepükre, határvédő szolgálata”. Végső megállapítása szerint „Fajszot közvetlenül is megelőzte egy nem Árpádtól leszármazó nagyfejedelem, s Fajsz hatalmi harc révén jutott uralomra”.³⁵

Az írott források értelmezésében, valamint főleg negligálásában a megengedettnél messzebbre elmenő, illetve az írott források rovására helynevekre (és régészeti emlékekre) építő elméletektől gyökeresen különböző felfogások is napvilágot láttak az elmúlt években Árpád fejedelemtutódait illetően. Dümmerth Dezső a hagyományosnak mondható fejedelemsorhoz tért vissza: Árpád utóda Solt lett, „Soltot egy másik Árpád-ivadék, Jutas fia Fajsz követte”.³⁶ Mi abból kiindulva, hogy Konstantín császár ugyanúgy arkhón minősítéssel illeti Liüntikát, mint fejedelemmé választása után Árpádot, illetve a X. század közepén Falicsi fejedelmet, Liüntikát az Árpád 900 körüli halálát követő idők fejedelméül tettük meg.³⁷ Az arkhón szót seregvezér értelemben vette, s így elvetette Liüntika fejedelemségét Makk Ferenc.³⁸ Átfogó

³² MESTERHÁZY KÁROLY: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 167.

³³ HERÉNYI ISTVÁN: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Századok 1982. 87.

³⁴ Font. Byz. 45.

³⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 1980. 314., 315., 316. L. még Magyarország története, a 9. jegyzetben i. m. I. 676—679. Az elmélet kritikáját 1. KRISTÓ GYULA: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. Ethnographia 1982. 469—470.

³⁶ DÜMMERTH DEZSŐ: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. 120.

³⁷ KRISTÓ GYULA: a 2. jegyzetben i. m. 182., 355., 446.

³⁸ MAKK FERENC: a 10. jegyzetben i. m. 5. old. 9. jegyz., 8. old. 18. jegyz.

jelleggel foglalkozott a X. századi fejedelmek személyével Tóth Sándor. Mindenekelőtt arra utalt, hogy a Konstantín által megőrzött családfa Árpád leszármazottairól azoknak a személyeknek a körét jelenti, „akik közül a mindenkori fejedelem kikerülhetett”. Ezen az alapon viszont elveti az itt nem említett személyek fejedelemségét, mind Szabolcsét, akit Györfly hozott szóba, mint Liüntikáét, akit magunk tekintettünk Árpád közvetlen fejedelemutódának. Tóth Sándor legalább két fejedelemmel számol Árpád után és Falicsi előtt. Abból kiindulva, hogy „mivel Falicsi uralkodásával már a harmadik ág is megszerezte a fejedelemséget, vélhetően előtte a két idősebb ág (Tarhos, Jeলেখ) is részesedett az uralomból. Az első generációból Tarkacsu (Tarhos) fejedelemségét valószínűsíthetjük... Árpád halála után ő lehetett a dinasztia legidősebb tagja... Ha az átlagosnál hosszabb ideig uralkodott, akkor ő lehetett az első generáció egyetlen fejedelme. Ellenkező esetben valamelyik testvére is viselhette a fejedelmi címet”. Mégis a Tarkacsu utáni fejedelmet — Ibn Hayyán szövegét hiva segítségül — Tarkacsu fiában, Teveliben, a legidősebb Árpád-unokában vélte megjelni. Ily módon Tóth Sándor Tarkacsut és Tevelit helyezte el az Árpád és Falicsi fejedelemsége közti időszakaszban.³⁹

A fenti rövid szemle az Árpád fejedelemutódai személyének megállapítására tett kísérletekről bizonyossá tehet bennünket, hogy egyértelmű, kétségtelen hitelfű eredmény nem lehetséges, viszont nem eleve reménytelen vállalkozás egy elképzelhető, több-kevesebb valószínűséggel bíró megoldás kimunkálása. Ennek érdekében egyik kiindulópontként azt tekintjük, hogy a X. század biztosan ismert fejedelmei (maga Árpád, ha egyáltalán megérte a X. századot, továbbá Falicsi, Taksony, Géza és Vajk) kivétel nélkül Árpád leszármazottai. Ez ugyan nem nyújt abszolút bizonyyságot arra nézve, hogy az Árpád és Falicsi közti fél évszázadban is így kellett lennie, de mindenesetre ezt sugallja valószínűbbnek. Vagyis Konstantín és Anonymus fentebb idézett megállapításai közül, hogy tudniillik Árpád, illetve Álmos nemzetségéből (ivadékából) lesz a mindenkori magyar nagyfejedelem, az előbbi tűnik megalapozottabbnak. Ennek hangoztatása azért fontos, mert Álmosnak lehetett Árpádon kívül más fia, alkalmasint több fia is, ám a X. századi főhatalmat mégis *csak* Árpád ivadékaiknak kezében látjuk feltűnni. Másik kiindulópontunk az a felismerés, hogy az Árpád *harmadik* fiától származó Falicsi után Taksony következett a fejedelemségben, aki Árpád *negyedik* fiától eredt. Ez lehet ugyan merő véletlen, de ha nem annak tekintjük, fontos következtetéshez nyújthat alapot. Eszerint Falicsit közvetlenül Árpád *második* fia (vagy annak leszármazottja), őt pedig Árpád *első* fia előzte meg a főhatalom gyakorlásában. Ez azt jelenti, hogy Árpád után Tarkacsu, Tarkacsut követően Jeleg (korai halála esetén Ezeleg), őt viszont — mivel Jutocsa akkorra már bizonyosan nem volt az élők sorában — Falicsi, Falicsit pedig Taksony követte. Az Árpád utáni fejedelmek tehát az Árpád-fiaktól származó egy-egy ágból kerültek ki. Fel lehet tételezni: Árpád halálakor fiai között megegyezés jöhetett létre, amely szerint a fejedelemség sorba jár az egyes ágak között, s születésük sorrendjében Árpád fiai (korai haláluk esetén azok fiai) töltik be a fejedelmi tisztet. Vagyis ilyen módon egyetlen ágat sem rekesztettek ki a hatalomból, csak idő kérdése volt, hogy mindegyik sorra kerüljön. Valószínűségi alapon Árpádot fiai túlélhették, így a legidősebb fiú, Tarkacsu követte apját a fejedelemségben.

A bizánci császár munkájában azonban Tarkacsu fejedelemségének nem őrződött meg emléke, szemben — mi úgy hisszük — Liüntikáéval. Konstantín szövegében *három* magyar arkhónnak maradt nyoma. Részletesen beszámol a császár arról,

³⁹ TÓTH SÁNDOR: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXXXIII. Szeged 1986. 5–7.

hogy a „kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelt” Árpádot „fejedelemmé tették” (*arkhonta*... pepoiékaszi). A 895. évi magyar—bolgár háború eseménymenetének leírásába iktatva tett említést a császár arról, hogy „abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük” (eikhon *arkhonta*). Végezetül az Árpádok genealógiájának ismertetésekor nevezte meg „Falicsit, a mostani fejedelmet” (ton nūni *arkhonta*).⁴⁰ Vagyis: Konstantín Árpádot a *legrégebbi*, Liüntikát az *akkori* (tévesen: honfoglalás kori, mindenesetre Konstantín korához képest egykori), Falicsit pedig a *mostani* (Konstantín korabeli) fejedelemnek tekintette. Hogy e Liüntikában aligha egy 895-ben a magyar—bolgár háborúban 20. életéve előtt⁴¹ utód nélkül elpusztult Árpád-fít, egy szinte gyerekembert kell látnunk, hanem tekintélyesebb, utódaira hatást gyakorló férfiút, neve mutatja. A Liüntikának ugyanis a Levente felel meg,⁴² márpedig — mint Györffy György is utalt erre — „Levente hagyománya élt az Árpádok családjában, a XI. században egy herceget”, András és Béla királyok testvérét „róla nevezték el”.⁴³ Az Árpádok családjában a XI—XII. században a IX—X. századi elődök közül Álmos, Árpád és Géza neve bukkan fel Leventén kívül.⁴⁴ Álmos, Árpád és Géza fejedelmek voltak, joggal gyanítható e szálon is, hogy Levente szintén fejedelem volt, nem ugyan a honfoglalás előestéjén, mint Konstantín vélte, hanem — inkább — a honfoglalás alkonyán, utolsó fázisánál, 900 táján, amikor Árpád meghalt.⁴⁵ A XI—XII. századi névadás az Árpádok családjában joggal azok emlékét örököltette át a régmúltból (a IX—X. századból), akik nemzetségük, a királyi (fejedelmi) dinasztia dicső hősei voltak. Nem lehet véletlen, hogy Álmos, Árpád és Géza mellett Levente is közéjük tartozott.

Annak az ellentmondásnak a kiküszöbölése, amely Konstantínnál Árpád fiainak száma között fennáll, s amelyet fentebb érintettünk, bizonyosra vehetően egyféleképpen lehetséges: Levente és Tarkacsu egyazon személy volt. Olyan kiváló tudósok foglaltak már korábban is ekképpen állást, mint Pauler Gyula, Németh Gyula és kérdőjelesen Moravcsik Gyula,⁴⁶ ám ez a sejtés csak Pais Dezső etimológiai bizonyítása után vált nyilvánvalóvá. A Levente név „a *lész* igének alapjául szolgáló *lěv* ~ *liū* névszóigéből” származik, míg a Tarkacsu az ’előjön, leszámazik, keletkezik’ értelemmel is bíró török *tara* ige -*gač* képzős névszói származéka lehetett. Joggal mondhatta ennek alapján Pais: „*Liüntik* és *Tarkacs(u)* nemcsak személyében egy, hanem a két név is összefügg: ami az egyik magyarul, a másik az törökül”. Ez a kettős elnevezés bizonyosága lehet a X. századi magyarság, illetve annak vezető rétege Konstantínnál is említett⁴⁷ kétnyelvűségének.⁴⁸

Árpád után a fentebbiek szerint — úgy tűnik, 900 táján — *négy* fia közül a legidősebb, Levente-Tarkacsu következett a fejedelemségben. Amennyiben a Liudprandnál Dursac alakban említett magyar kalandozó vezér Tarkacsuval lenne azonos,⁴⁹

⁴⁰ Font. Byz. 45., 47., 49.

⁴¹ HECKENAST GUSZTÁV: a 6. jegyzetben i. m. 36. L. még fentebb 10. jegyzet.

⁴² GYÖNYI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar—görög tanulmányok 24. Bp. 1943. 82—83.

⁴³ HECKENAST GUSZTÁV: a 6. jegyzetben i. m. 36. old. 69. jegyz.

⁴⁴ SRH. I. 335., 365., 446., 460.

⁴⁵ KRISTÓ GYULA: a 2. jegyzetben i. m. 182., 355.

⁴⁶ L. fentebb 11. jegyzet.

⁴⁷ Font. Byz. 46.

⁴⁸ PAIS DEZSŐ: Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. Névtudományi vizsgálatok. Bp. 1960. 94—95., 98.

⁴⁹ KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 75. Tarkacsu és Dursac azonosítására I. NAGY GÉZA: a 14. jegyzetben i. m. 23.; SZABOLCS DE VAJAY: a 16. jegyzetben i. m. 54. old. 189. jegyz., 65. old. 245. jegyz.

ebben az esetben még a portyázó hadjárat időpontjában, 921—922-ben is életben, illetve nyilván tisztségben volt. Hosszas fejedelemségére mutat az a körülmény is, hogy emléke még Vazul koráig sem enyészett el, aki egyik fiának a Levente nevet adta. Levente-Tarkacsu fejedelemutódáról valószínű személyén túl nincs mit mondanunk. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a főhatalom sorba járt Árpád fiai, illetve az azoktól származó ágak között, a fejedelemségben Jeleg (korai halála esetén fia, Ezeleg) következhetett. Egy ilyenfajta, az ágak mindegyikét a hatalomban részletető megoldás jellemző a Konstantín korabeli besenyőkre. A bizánci császár ezt írta az egyes besenyő törzsek fejedelmeiről: „Ezek halála után az uralmat unokatestvéreik vették át. Ugyanis náluk az a törvény és régi szabály volt érvényben, hogy nem áll hatalmukban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok, akik azokat viselik, életük fogytaig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérüket vagy unokatestvéreik fiait teszik meg azzá, nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem”.⁵⁰ A besenyő öröklési rend legfőbb eleme, az, hogy az azonos őstől, a nemzetség fejtől leszármazó minden ág részesedjék a főhatalomban, „nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább”, a X. századi magyar nagyfejedelmi méltóság öröklésének is meghatározó mozzanata lehetett. Igaz, a besenyőknél ez a törzsek, a magyarságnál a törzsszövetség vezetésére volt érvényes, igaz, hogy a besenyő uralkodó dinasztia esetében a X. század közepén már messzebb volt a nemzetség hajdani közös őse, mint a magyaroknál, de ez az analógia érvényét aligha zavarja. A magyarok uralkodó nemzetsége Árpádot tekintette közös nemzetségősnek, részint mert Álmosnak Árpádon kívül más leszármazottja nem jutott főhatalomhoz, részint mert a fejedelemség Árpád fiai (fiainak családja) között járt sorba. Itt tehát még igenis érvényben lehetett a főhatalmat testvérré átruházó gyakorlat (mert hiszen ez másik ág bevonását jelentette az uralomba), s ekképpen kerülhetett a fejedelmi tiszt Levente-Tarkacsutól Jeleghez. Amint azonban a fiak elhaltak, már a magyarságnál is unokatestvérek (sőt generációváltásnál unokatestvérek fiai) adták tovább egymásnak a vezető tiszteket. Jelegtől (vagy esetleg fiától, Ezelegtől) — mivel akkor Jutocsa már bizonyosan nem élt — Falicsi, a harmadik ág képviselője kezére került a főhatalom. Falicsi Jelegnek unokaöccse, Ezelegnek unokatestvére volt. Falicsi utóda a negyedik ágot a hatalomban megtestesítő Taksony volt, unokatestvére fejedelemelődjének, Falicsinak. Amint „öregedett” Árpád nemzetsége, úgy jutott el a X. század közepén az öröklési rendben oda, amellyel Konstantín a besenyő törzsek fejedelmeinek hatalomáttruházását jellemezte: oldalágon, minden egyes ágot megilletve, többnyire unokatestvérek között járt körbe a főhatalom.

Falicsi 950 táján, Taksony 955 után töltötte be a fejedelmi méltóságot. Taksony halála, a 970-es évek eleje után a főhatalomnak — azon megegyezés értelmében, amelyet feltehetően Árpád fiai 900 táján, apjuk halálakor kötöttek — vissza kellett volna szállnia az első ágra, Levente-Tarkacsu leszármazottaira. Levente-Tarkacsu fia, Teveli már 950 táján sem élt, viszont Tevelinek bizonyosan volt fia, a Konstantín által említett Termacsu. Taksony után a fejedelmi poszt várományosa Taksony unokatestvéreinek, Tevelinek a fia, Termacsu lehetett. Kérdés, Termacsu, aki már 950 táján cselekvőképes felnőtt volt, megérte-e a 970-es évek elejét. Későbbi fejlemények arra mutatnak, hogy nem. Ebben az esetben az életkor szerint következő fiú, Termacsu testvére volt jogosult Taksony halála után az uralom átvételére. Egyetértünk azokkal

⁵⁰ MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 166—167.

a történészekkel, akik Termacsu e testvérét Koppány apjával, Tar Szerénnel tekintik azonosnak.⁵¹ Taksony azonban felrúgta az évtizedekkel korábban kötött megállapodást, a fejedelmi hatalmat nem akarta saját ága kezéből kibocsátani. Az Árpád halála óta eltelt közel háromnegyed század alatt Árpád utódai (az Árpád-unokák-dédunokák, -ükunokák) terebélyes családot alkottak. Azon sorskérdések dolgában, amelyek a kalandozások továbbvitele vagy lezárulta, a kereszténység felvétele vagy elutasítása, a bizánci vagy a római (német) orientáció dilemmájában felvetődtek, a különböző ágakba tartozó Árpád-utódok eltérő, esetenként gyökeresen különböző álláspontot képviseltek. Taksony 955 és 970 tája között, bonyolult hazai és nemzetközi viszonyok közepette, elkezdett egy politikai irányvonalat kiépíteni, ám a hajdani megegyezés szerinti uralomváltás, a főhatalom átkerülése Tar Szerénd (Árpád családjának első ága) kezére valamennyi erőfeszítését derékba törte volna, s bizonynyal új arculatot adott volna a magyarság további történetének. Taksony nem engedte vívmányait egy régi örökösödési rend révén megsemmisíteni, így hát — nyilván másfél évtizeden át élvezett fejedelmi pozícióját kihasználva — fiára testálta a főhatalmat, akit biztosítéknak látott politikája folytatásához. A nyílt szakítás Árpád utódai között bekövetkezett. Géza — apja fejedelmi hatalmára támaszkodva — átvette a főhatalmat, de belső ellenzéke támadt. Koppánnyal (de lehet, hogy még Tar Szerénnel) meg kellett egyeznie: az Árpádok törzsi területének egy részét — Somogyot — át kellett engednie kormányzásra az első ág képviselőjének. Ezzel Géza voltaképpen nem oldotta meg az Árpád-családon belüli hatalmi kérdést, hanem csak elodázta a döntést. Amikor Géza 997-ben meghalt, Koppány nem egyszerűen csak a szeniorátus (levirátus) joga alapján követelte magának a nagyfejedelmi posztot, hanem alapvetően azért, mert a főhatalom az immáron egy évszázada megkötött egyezség értelmében őt, személyében a Levente-Tarkacsu-ágot kellett volna — már a 970-es évek óta — megilletnie. Mivel Géza, ugyanolyan indítékok alapján, mint Taksony tette, megint saját fiát, Vajk-Istvánt jelölte nagyfejedelemnek, Koppánynak nem volt más választása, mint fegyverrel szerezni nyomatékot főhatalomra való jogcímének. Az események ismertek: a keresztény és időközben bajor házasságot kötött Vajk-István német segítséggel legyőzte a támadó Koppányt, s ezzel végérvényesen a múlt régiségtárába utalta Árpád fiainak 900 táján kötött megegyezését a fejedelmi hatalom öröklődéséről. Amikor pedig rövidesen királlyá koronáztatta magát, ezzel az aktuálisan világosan kifejezésre juttatta: rá mint keresztény uralkodóra, felkent királyra nem vonatkozik holmi pogány örökösödési egyezség. Királlyá avatásával előre és visszafelé is legalizálta az elsőszülöttségi jogot, a keresztény köntösben megjelenő primogenitúrát. Látnoki tett volt: kétszáz évvel István után Anonymus már Álmos—Árpád—Zolta—Taksony—Géza—István fejedelemsort örökített ránk, ahol minden esetben az apa adta át a fiának a főhatalmat. István személyes tragédiája — egyszersmind a keresztény magyar királyság erőpróbája is — volt, hogy a királyi méltóságot nem tudta éppen az általa legalizált elsőszülöttségi elv alapján fiának, Imrének átadni. Az Árpádok Taksony és Géza által követett, Vajk-István által pedig keresztény primogenitúrává lett elsőszülöttségi örökösödési rendje így vált egy csapásra kivitelezhetetlenné, a főhatalom kérdése pedig zavarossá az 1038-at követő esztendőkbén.

⁵¹ HÓMAN BALINT—SZÉKÉLY GYULA: a 9. jegyzetben i. m. 158.; Magyarország története, a 9. jegyzetben i. m. II. 1000—1001. oldalnál melléklet.

ПРЕЕМНИКИ КНЯЗЯ АРПАДА

В работе на основе источников и специальной литературы делается попытка по-новому определить преемников князя Арпада, умершего около 900 г. Арпада по всей вероятности сменил на княжеском престоле его самый старший сын Таркачу, чей другое имя Лиунтика (Левенте). Его сменил второй сын Арпада, Елег (в случае его ранней смерти сын Эзелег). А его сменил в верховной власти Фаличи, сын третьего сына Арпада, а затем княжеский престол занял Такшонь, сын четвертого сына Арпада. Престолонаследие князей племён печенегов в середине X в., как это показывает и аналогия, состоит в том, что в союзе венгерских племён в X веке верховная власть шла по порядку среди отдельных ветвей рода, ни одна из них не исключалась из власти, с другой стороны лицо, происходившее из иного рода, не могла стать князем. После смерти Такшоня княжеская власть должна была перейти к ветви Левенте-Таркачу, и эту ветвь тогда, в начале 970-ых годов предположительно представлял брат Термачу — Тар Серенд. Однако, Такшонь, нарушив престолонаследие, существовавшее в течение десятилетий, сделал князем своего сына Гезу. Тем самым на смену принципу престолонаследия по боковой линии пришёл принцип престолонаследия по прямой линии (по праву первородства). С игнорированным в верховной власти Таром Серендом или его сыном Копшаньем Геза, по-видимому, договорился, дав им определённые части из племенных владений Арпадов. Однако, когда Геза также не уступил княжескую власть ветви от первого сына Арпада, а на княжение выдвинул своего сына Вайка (ставшим позднее королем Святым Иштваном), при смерти Гезы в 997 году Копшань восстал против молодого князя, христианского Вайка—Иштвана, и он с оружием в руках пытался захватить себе и своему роду княжескую власть, которую он считал своей справедливой долей.

Gyula Kristó

LES SUCCESEURS-SOUVERAINS D'ÁRPÁD

Après avoir énuméré les sources et la littérature spéciale, l'étude essaie de déterminer d'une manière originale les successeurs du prince Árpád mort vers 900. Il est presque sûr qu'Árpád était suivi dans le principat par son fils aîné, Tarkacsu dont l'autre nom était Liüntika (Levente). Après lui est venu le deuxième fils d'Árpád, Jeleg (en cas de sa mort prématurée, Ezeleg, on fils). Ensuite, c'était le tour de Falicsi, fils du troisième fils d'Árpád, puis Taksony, fils du quatrième fils d'Árpád a occupé le trône princier. L'ordre de succession des souverains tribaux des Pétchenègues du milieu du Xe siècle comme analogie affirme que le pouvoir suprême dans le fédéralisme tribal hongrois passait successivement entre les branches de la famille au Xe siècle, aucune branche n'a été exclue de la pratique du pouvoir, mais une personne venue d'une famille étrangère ne pouvait pas devenir souverain. Après la mort de Taksony, le pouvoir princier aurait dû retourner à la branche Levente-Tarkacsu, branche représentée au début des années 970 probablement par le frère de Termacsu, Szerénd le Chauve. Cependant, Taksony narguant l'ordre de succession en vigueur depuis des décennies, a rendu prince Géza, son fils. Avec cela, la succession directe (droit de l'ainaisse) a remplacé la succession collatérale. Il est probable que Géza se mettait d'accord avec Szerénd le Chauve mis à l'écart ou avec son fils Koppány, il leur a donné des territoires tribaux des Árpád. Mais, lorsque Géza n'a pas rendu le pouvoir princier à la branche du premier fils d'Árpád et il a désigné son propre fils, Vajk (le futur roi saint Étienne) au pouvoir; à la mort de Géza, en 997, Koppány se souleva contre le jeune souverain, le chrétien Vajk-István, et a essayé d'assurer son droit jugé légitime, le pouvoir princier pour lui et pour sa famille. Mais Vajk-István aidé des Allemands a vaincu Koppány et a rendu la primogéniture chrétienne le principe de succession de son royaume.

KABAROK ÉS FEKETE MAGYAROK

A hét magyar törzshöz Etelközben csatlakozó, de velük a Kárpát-medencei új hazában is együtt élő kabarokról (kavarokról) két forrás tudósít. Az Annales Iuvavenses Maximi a 881-es évnél a következő információt őrizte meg: „Első háború a magyarokkal Bécsnél. Második háború a kavarokkal Culmitenél.”¹ Konsztantinosz Porphyrogennetosz bizánci császár 950 körül állította össze a De administrando imperio címen ismert munkát, amelynek teljes 39. fejezete (valamint a 40. fejezet elején két rövid részlet) a kabarok történetével foglalkozik. Eszerint „az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket...”²

A bizánci tudósításból egyértelműen kiviláglik, hogy a kabarok a felkelés előtt kazároknak számítottak, tehát valószínűleg nem különültek el etnikailag a kaganátuson belül.³ Az önálló kazár-kabar etnikum csak akkor alakult ki, amikor a belháborút túlélő felkelők elhagyták a kaganátus területét és új, a magyar törzsekkel közös szállásterületre költöztek. Konsztantinosz a kazároktól elszakadt néprészekkel kapcsolatban megemlíti azt is, hogy „összebarátkoztak egymással” (*ἀλλήλοισ συνεφιλώθησαν*) és „valamiféle kabaroknak neveztettek” (*καὶ Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν*).⁴ A kaganátusból kiszakadó kazár csoportok Etelközben tehát szorosabb kapcsolatba kerültek egymással, amelyet jelez az is, hogy *közös névvel* kabarnak nevezték őket. E név etimológiája sem megnyugtatóan tisztázott, sem pedig az, hogy kiktől származik az elnevezés. A hagyományos elmélettel szemben — amely

¹ „Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” L. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores I—XXXII. Hannoverae—Lipsiae 1826—1934. XXX/2. 742.

² BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GY. Budapest (a továbbiakban: Bp.) 1950 (a továbbiakban: DAI.). 174—175.; legújabbban I. MORAVCSIK GY.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984 (a továbbiakban: MORAVCSIK 1984.). 46.

³ Vö. előző jegyzet; I. még NÉMETH GY.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 (a továbbiakban: NÉMETH 1930.). 234, 238.; KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980 (a továbbiakban: KRISTÓ 1980.). 114.; GOLDEN, P. B.: Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. I. Bp. 1980 (a továbbiakban: GOLDEN 1980.). 135.

⁴ A szöveg alapján egyaránt lehet gondolni a türkök (magyarok) és a kabarok, illetve a kabar csoportok egymással való összebarátkozására. Nyelvtani megfontolások alapján inkább az utóbbi lehetőségre gondolunk. A 39. fejezet második mondata második felében az alany szerepét az „egyesek ... mások” jelentésű szavak (*οἱ...οἱ*) töltik be, amelyek az első mondatban szereplő kabarokra (*Κάβαροι*) utalnak, s hozzájuk kapcsolódnak az ebben a részben előforduló állítmányok (*ἀπεδράγησαν, ἐξέφυγον, ἦλθαν, κατεσκήνωσαν, συνεφιλώθησαν, ὠνομάσθησαν*).

szerint Kazária „lázádo” névvel illetve volna az elszakadókat — nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a magyaroktól, vagy még inkább maguktól a kabaroktól ered a név.⁵ Utóbbi esetben a Kazáriából kiszakadó csoportok *önállóságuk, összetartozásuk jeleként* vehették fel a korábbi kazár név helyébe a kabar (kavar) nevet. Ezt a magyarok is átvették, illetve használták, mivel így megkülönböztethették Kazária népességét a velük együtt élő kazároktól. Az Annales Iuvavenses Maximi alapján okkal tételezhetjük fel, hogy a kazár polgárháború, a kazár-kabarok csatározása 881 előtt történhetett,⁶ mivel 881-ben a magyarok mellett már ők is nyugaton kalandoztak. Az Évkönyv a magyaroktól független népnek tünteti fel a kabarokat. Konsztantinosz azonban megjegyzi azt is, hogy „mivel pedig háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.”⁷ A bizánci tudósításból kiderül, hogy a kabarok kapcsolódtak a magyar törzsszövetséghez, annak harcaiban részt vettek. A 881-es akció is ilyen közös kalandozás lehetett, jóllehet a magyarokkal Bécsnél, a kabarokkal Culmitenél vívtak csatát.⁸

A kabarok *szervezete* sajátosan alakult. A kaganátusból való kiszakadás, az új területen való letelepedés után az önálló törzsszövetséggé, néppé való alakulás lehetősége elvileg fennállt. Konsztantinosz császár a hét törzsből álló türkökhöz (magyarokhoz) hasonlóan önálló fejezetben foglalkozik a kabarokkal, őket a türkökkel megegyezően népnek (ἔθνος) nevezi egy helyen, és három törzsükről (τρεῖς γένηαις) tesz említést.⁹ Az elmondottak ellenére önálló, független törzsszövetségi alakulatként mégsem beszélhetünk róluk. Ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy a kazáriai polgárháborúban a felkelő kazárok veszteségeket szenvedtek, ezért az elmenekülők létszáma már nem volt elég egy önálló törzsszövetség megteremtéséhez. A másik, ennél fontosabb ok az, hogy a kabarok egy náluk jóval erősebb, nagyobb nép mellé telepedtek le. A hét magyar törzs az idegen népet nem törzsekből álló törzsszövetségként, hanem kisebb részekből álló *törzsként* kapcsolta, integrálta magához. A közös katonai akciók alkalmával megnyilvánuló vítétségük jutalmául Konsztantinosz szerint első törzsekké (πρῶται γένηαι) tették a kabarokat, s a 40. fejezet törzsnévlístáján is első törzsként (πρώτη... γένει) szerepelnek.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy a kabarok a többi törzset megelőzve kezdték a csatát, azaz élenjárásuk (προεξάγειν τοῦ πολέμου), katonai segédnépi szerepük konzerválódott.¹¹ A bizánci császár azt is megjegyzi, hogy „egy fejedelem (ἄρχων) van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.”¹² Ez szintén arról tanúskodik, hogy *a kabarok népe inkább*

⁵ A „felemelkedő, lázádo” etimológiára 1. VÁMBÉRY Á.: A magyarok eredete. Bp. 1882. 69.; NÉMETH 1930. 236—237.; GOLDEN 1980. 136, 140—142.; KRISTÓ 1980. 114—115.; a khorezmi (káliz) népnévből eredeztette a kabar nevet TOLSTOV, SZ. P.: Az ősi Khorezm. Bp. 1949. 232—233.; SCHÖNEBAUM, H.: Zur Kabarenfrage. Aus der byzantinische Arbeit des Deutschen Demokratischen Republik I. Berlin 1957. 143—145.

⁶ A csatlakozás időjére vonatkozó álláspontokra 1. TÓTH S.: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 1984 (a továbbiakban: TÓTH 1984.). 102.; a 860-as évekre a legújabbban 1. GYÖRFFY GY.: A kabar kérdés. Forrás 1983. 7. sz. 22.

⁷ DAI. 174—175.; MORAVCSIK 1984. 46.

⁸ A Culmite helynév azonosítására (Kollnitz vagy Kulmburg) 1. KRISTÓ 1980. 149.; a magyarokkal és kabarokkal való csaták helyszínére és időpontjára (az Évkönyv előbb egy napfogyatkozást említ, amely augusztus 28-án volt) 1. még VAJAY SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte (862—933). Mainz 1968 (a továbbiakban: VAJAY 1968.). 15. o. 23. jegyz.

⁹ DAI. 174—175.; MORAVCSIK 1984. 46.

¹⁰ A kabarok szervezetének kettősségére 1. NÉMETH 1930. 19.; CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: De administrando imperio. vol. II. Commentary. Ed. by JENKINS, R. J. H. University of London 1962 (a továbbiakban: COMMENTARY.). 150.; TÓTH 1984. 107.

¹¹ L. pl. NÉMETH 1930. 19, 234.; VAJAY 1968. 16—17.; KRISTÓ 1980. 65, 115, 118, 454.

¹² DAI. 174—175.; MORAVCSIK 1984. 46.

törzsként, mint törzsszövetségként viselkedett. Az egyes kabar csoportok (a három „törzs”) nevét nem ismerjük, csak a közös nép-, illetve törzsnevet; saját főnökeik nem voltak, csak közös fejedelmük (törzsfőjük).

A kabarok szervezetével kapcsolatban hasonlóságot, analógiát fedezhetünk fel a kangarok, a Kürtgyarmat és az úzoknál levő Besenyő törzs esetében. Az első három besenyő törzsnek volt közös neve (kangar), de mindegyikük rendelkezett saját névvel és saját arkhónnal is.¹³ A magyar Kürtgyarmat törzs neve jelzi, hogy két törzs egyesítéséből (összeolvadásából) jött létre, de csak egy főnökük volt.¹⁴ Az úzok 9. század végi támadása után a besenyők egy része a régi szállásterületen maradt és együtt lakott a hódítókkal, s Besenyő néven az új törzsszövetség részévé vált.¹⁵ A helyben maradt besenyő törzstörzsedékek egy törzsként való szereplése a legközelebbi párhuzamot jelentheti a Kazáriából kiszakadt kazár csoportok szervezetéhez. Különbség egyedül az, hogy az utóbbiak nem eredeti kazár, hanem új, kabar nevükön szerepeltek a magyar törzsszövetségben. Konsztantinosz alapján a kabar és magyar törzsek szervezeti kapcsolatát az 1 (3) + 7-es képlettel fejezhetjük ki.¹⁶

A közös szállásterületen való együttélés, a háborúkban való együttarcolás velejárójaként említhetjük meg a magyar—kabar törzsszövetség kétnyelvűségét. A bizánci császár erről azt írja, hogy a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”¹⁷ A kazár nyelv két, egymást többé-kevésbé követő hullámban terjedhetett a magyar törzsek körében. Az első szakaszban a kazárokkal való együttélés és együttarcolás, a második szakaszban pedig a Kazáriából kiszakadó kabarok révén. Lehetséges, hogy a kazár nyelvet mindkét szakaszban elsősorban a magyar törzsszövetség vezető rétege ismerte és használta.¹⁸

A 950 körüli bizánci tudósítás után nem kerül elő többé a kabar név. A 11. század elején a *fekete magyar* (Nigri Ungri) elnevezés bukkan fel a forrásokban. A magyar történettudomány fontos kérdése, hogy vajon a kabarok utódait kell-e keresnünk bennük, vagy pedig el kell vetnünk ezt az azonosítást. A továbbiakban ezt a problémát vizsgáljuk.

A 11. századi Ademar Cabannensis művében két helyen is megemlékezik a fekete magyarokról. Az egyik passzus szerint Bruno püspök Augsburg városából „elment Magyarország tartományába, amelyet Fehér Magyarországnak mondanak, megkülönböztetésül egy másik, Fekete Magyarországtól, azért mert a nép sötét színű, mint az etiópok.”¹⁹ Egy másik helyen ezt írja a kortárs krónikás: „István, Magyarország királya háborúval támadva Fekete Magyarországot méltó volt arra, hogy úgy erővel, mint megfélemlítéssel és szeretettel az igaz hitre térítse azt az egész területet.”²⁰ A kortárs Querfurti Bruno püspök térített is a 11. század első évtizedében

¹³ DAI. 170—171.; 1. még TÓTH 1984. 107.

¹⁴ NÉMETH 1930. 249—250, 253.; 1. még TÓTH 1984. 107.

¹⁵ DAI. 168—169.; NÉMETH 1930. 29.

¹⁶ A szakirodalomban a kabarokat nyolcadik törzsnek feltüntető 7 + 1-es képlet terjedt el, vö. pl. SZÉKELY Gy.: Törzsek alkonya—népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után). Századok 1976. 415—416.; 7 + 3-as felépítésű törzsszövetségre 1. TÓTH 1984. 112.

¹⁷ DAI. 174—175.; MORAVCSIK 1984. 46.

¹⁸ Erre a lehetőségre Makk Ferenc hívta fel a figyelmet; a kétnyelvűsége általában 1. *Commentary* 150.

¹⁹ GOMBOS F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III.* Budapestini 1937—1938 (a továbbiakban: GOMBOS.). I. 16. „... abiit in provinciam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria, ad differentiam alteri Ungarie Nigre, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes.”

²⁰ Uo. „Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.”

Magyarországon. 1008 körül írt művében (*Vita quinque fratrum Poloniae*) így emlékezik meg erről: „És odahagyván a poroszokat, ahova az új szent, a megölt Adalbert miatt engem jogosabb ok vezetett volna; a fekete magyaroknak — akkor a keleti részek felé hajóra szállván — balsikerű munkával és gyenge vállal az evangéliumot kezdtem hirdetni.”²¹ A püspök egy II. Henrikhez írt levelében (1009) megemlítette, hogy hallott „a fekete magyarokról — akikhez Szent Péter első legációja jött, amely sohasem megy hiába, ámbár a mieink, amit isten bocsásson meg, nagyot vétkezve némelyeket megvakítottak — akik megtérve mindannyian keresztényekké lettek.”²²

A fekete magyarokról szóló tudósítások kétségtelenül többféle értelmezést tesznek lehetővé. Az egyik hipotézis a magyar törzsszövetségen (a hét törzsen) *belüli* földrajzi-politikai-hatalmi csoportosulásnak tekinti a fekete magyarokat.²³ A másik feltevés a hét magyar törzsen *kívül* álló kabarokkal azonosítja őket.²⁴ A kabar—fekete magyar azonosítás nézetét valló kutatók egyrészt azzal érvelnek, hogy a nomád népeknél a fehér—fekete szín az előkelőség, illetve az alávetttség kifejezésére (továbbá égtáji orientációra is) szolgált. Eszerint a hét magyar törzsre vonatkozna az előkelőséget jelentő fehér, a kabarokra pedig a katonai segédnépi státusukra utaló fekete jelző.²⁵ Arra is rámutattak, hogy a kabarok bőr és arcszíne megfeleltethetett annak a leírásnak, amelyet Ademarús adott a fekete magyarokról.²⁶

A források nem támasztják alá azt a feltevést, hogy a fekete szín alárendeltséget (vagy égtáji orientációt) jelentett volna. A kabarok bőrszínére vonatkozóan nincs közvetlen információnk, legfeljebb a Kazáriára vonatkozó arab tudósításokat használhatjuk fel. A 10. századi Isztakhri szerint a „kazárok fekete hajúak és két fajtájuk van. Az egyiket fekete kazárnak (Kara Kazar) hívják, kik sötét színűek, mint az indiaiak. A másik fajta fehér és feltűnően szép.”²⁷ Ademarús és Isztakhri

²¹ GOMBOS III. 2569. „Et dimissis Pruzis, quo propter novum sanctum, Adalbertum occisum, iustior me causa duxisset, Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero evangelium portare cepi.”

²² GOMBOS I. 430. „Audivi enim de Nigris Ungris, ad quos, que nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri — quod deus indulgeat — cum peccato magno aliquos cecarent(ur), qui conversi omnes facti sunt Christiani.”

²³ PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I—II. Bp. 1899². I. 395. o. 88. jegyz.; KARÁCSONYI J.: Szent István király élete. Bp. 1904. 20.; HÓMAN B.—SZEKFÜ GY.: Magyar Történet I. Bp. 1928 (a továbbiakban: HÓMAN). 182—183.; VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Emlékönyv Szentpétery Imre születésének 60-ik évfordulójára. Bp. 1938. 502.; MCLNÁR E.—PAMLÉNYI E.—SZÉKELY GY. (szerk.): Magyarország története I. Bp. 1964. 51.; IFJ. HORVÁTH J.: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Szerk. KRALOVÁNSZKY A. Székesfehérvár 1967 (a továbbiakban: HORVÁTH 1967.). 107—110.; TÓTH S.: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSZ.) Tomus LXXV. Szeged 1983 (a továbbiakban: TÓTH 1983.). 7—8.; KRISTÓ GY.: Magyarország története 895—1301 (Egyetemi jegyzet). Bp. 1984. 35.

²⁴ GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959 (a továbbiakban: GYÖRFFY 1959.). 76.; Uő.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 135.; Uő.: István király és műve. Bp. 1977 (a továbbiakban: GYÖRFFY 1977.). 166, 173.; Uő.: Magyarország története tíz kötetben I/1—2. Előzmények és a magyar történet 1242-ig (Főszerk. SZÉKELY GY.) Bp. 1984. 718, 767—768.; KRISTÓ GY.: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. AUSZ. Tomus LXXXII. Szeged 1985 (a továbbiakban: KRISTÓ 1985.). 15—16.

²⁵ A színszimbolikára általában I. HORVÁTH 1967. 108—110.; hozzá hasonlóan az égtáji orientációval hozta kapcsolatba a fehér—fekete magyar megkülönböztetést legújabbban TÓTH 1983. 7.; további irodalomra I. Uő. 7. o. 36—37. jegyz.; a fehér—fekete jelzők magyarokra és kabarokra vonatkoztatására I. GYÖRFFY 1959. 75—76.

²⁶ GYÖRFFY 1959. 76.; KRISTÓ 1985. 15.

²⁷ Isztakhri tudósítását idézi GOLDEN 1980. 103, 142., ő azonban inkább politikai jelentését hangsúlyozza, szerinte a kara kazar utalhatott a kazár tömegekre, a fehér kazár pedig az előkelőkre.

leírásának összevetése alapján nem zárható ki az a lehetőség, hogy a fekete kazárok egy része csatlakozott volna a magyarokhoz. Lehetséges azonban az is, hogy Isztakhri fekete kazárjai és Ademarusk fekete magyarjai között semmiféle kapcsolat nincs. A fekete magyar minősítés nemcsak a kabarokra, hanem a magyarokra (vagy azok egy részére) is utalhatott. Az orosz őskronika egy évnélküli, kétes hitelű részében előbb Herakleiosz bizánci császár korában (610–641) fehér ugorokról tudósít, majd azt említi meg, hogy „jöttek a besenyők, majd fekete ugorok mentek Kijev mellett, később Oleg idejében...”²⁸ Az Oleg fejedelem idejében (879–912) szereplő, a dél-orosz steppén a besenyők megjelenésekor Kijev mellett elvonuló fekete ugorokban inkább láthatunk magyarokat, mint kabarokat.²⁹ Konsztantinosz szerint a magyarok régi neve szavartoi aszfaloi volt, amely elnevezést 950 körül is használta a Kaukázus vidékére vonuló, s az etelközi magyaroktól elszakadó néprész. A bizánci császár másik művében (De Cerimoniis) azt állítja, hogy a szavárd név „fekete fiúk”-at (μαύρα παῖδια) jelent.³⁰ Ugyanakkor a Magyarországon hosszasan időző Querfurti Bruno művében egyaránt használta a magyarok (Ungri) és a fekete magyarok (Nigri Ungri) megjelölést; számára ezek valószínűleg ugyanazt a megtérítendő népességet jelentették. Kézai Simon és a XIV. századi krónikakompozíció idevonható állítása szerint Szkítia lakóinak színe „inkább fekete, mint fehér...”³¹ Mivel a magyar krónikás hagyomány Szkítiát tartja a magyarok őshazájának, ahonnan új hazájukba költöztek, ezért a magyarokra is vonatkoztatható a bőrszínnel kapcsolatos megállapítás. A 14. század elején íródott Descriptio Europae Orientalis c. munka névtelen szerzője szerint a magyarok színe fekete.³²

A fentiek alapján a magyar törzsekhez éppoly jogosan kapcsolhatjuk a fekete jelzőt, mint a hozzájuk csatlakozott kazárokhoz. Ezért további vizsgálatot kell végeznünk, hogy megállapíthassuk, kiket neveztek a 11. század elején fekete magyaroknak. Ademarusk Cabannensis és Querfurti Bruno híradásaiból a bőrszínen kívül két további fontos tény derül ki:

1. István hadat vezetett a fekete magyarok ellen.
2. A fekete magyarok pogányok voltak, térítettek közöttük, s az erőszakos térítés végül eredménnyel járt.

Más források alapján tudjuk, hogy István Koppány (997), a Gyula (1003), és Ajtony ellen (1020-as évek) viselt háborút. A Géza halála után annak özvegyére és a fejedelmi címre pályázó Koppány apai ágon, a Gyula pedig anyai ágon rokona volt

²⁸ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 34–35.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY Gy. Bp. 1975⁹ (a továbbiakban: MEH.). 126.

²⁹ Korábban a PVL fehér ugorjait is a magyarokhoz kötöttük (vö. TóTH 1983. 4.); a fehér ugorokat a 7 magyar törzsszel, a fekete ugorokat pedig a kabarokkal azonosította GYÖRFFY 1959. 76. o. 242. jegyz.; Uő., MEH. 11. 284. o. 247. és 250. jegyz.; BARTHA A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 82–83.; a legújabb álláspont (BARTHA A.) szerint a fehér ugorokon kazárokat kell értenünk, 1. Magyarország története I/1. 522.

³⁰ DAI. 170–171.; De Cerimoniis. Hrsg. von REISKE, J. J. Bonn 1829. 687.; 1. még PRITSAK, O.: Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum 4 (1953). 378.

³¹ Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praeiit EMERICUS SZENTPÉTERY I–II. Budapestini 1937–1938 (a továbbiakban: SRH.). I. 145, 252.

³² Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII. exarata. Ed. GÓRKA, O. Cracoviae 1916. 49.; a forrást lefordította BORZÁKNÉ NACSA M.: A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága (Bölcsészdoktori értekezés). Kecskemét 1985.

Istvánnak.³³ A rokoni kapcsolat ellenére mind Koppány, mind pedig a Gyula István ellenfele volt. Ugyanez mondható el a királlyal családi kapcsolatban nem álló Ajtonyról is.³⁴ Személyükben a törzsiség, a politikai széthúzó tendenciák testesültek meg a törzsszövetséget fokozatosan felszámoló, az egységes királyság megteremtésére törekvő Istvánnal szemben. Bár Ajtony megkeresztelkedett, s ezt a krónika állítása ellenére a Gyulánál sem lehet kizárni, egyik István ellen lázadó vezért sem tekintetjük igazán kereszténynek; territóriumuk népsége pedig bizonyára zömében pogány lehetett.³⁵ A Géza által elkezdett és István által folytatott offenzíva a nagyfejedelmi (majd királyi) hatalom kiterjesztésére és vele összefüggésben a kereszténység általános elterjesztésére irányult. *Egyes törzsek törvényszerűen oppozícióba kerültek az uralkodóval és a kereszténységgel szemben; rájuk vonatkozik a 11. század eleji forrásokban szereplő fekete magyar megjelölés.* Querfurti Bruno az újabb kutatások alapján feltehetőleg az 1009-ben felállított pécsi püspökség területén élő fekete magyarok között térített.³⁶ Ez a terület korábban talán Koppány fennhatósága alatt állt; vagy esetleg egy tőle független törzs népe lakott itt.³⁷ A fekete magyarok ellen indított istváni hadjárat éppúgy vonatkozhat e dél-dunántúli territórium meghódítására, mint az erdélyi Gyula elleni háborúra.³⁸ A Maros és az Al-Duna között uralkodó Ajtony népet időrendi okokból zárhatjuk ki a 11. század eleji források fekete magyarjai közül; mivel e területen csak 1030-ban szervezték meg a csanádi püspökséget, így Querfurti Bruno megtérő fekete magyarjai nem élhettek Ajtony territóriumán.³⁹ A fentiek alapján *Koppány és a Gyula népet egyaránt tekinthetjük fekete magyaroknak.* Mivel a szakirodalomban általánosan elfogadott és elterjedt nézet szerint a 11. század elején Aba Sámuel volt a kabar törzs feje,⁴⁰ *a kabarokat nem nevezhetjük fekete magyaroknak.* Egyrészt Aba Sámuel István legfiatalabb húgának férjeként szövetséges kapcsolatban állt sógorával,⁴¹ így az hadjáratot aligha indított ellene. Másrészt az Aba-nemzetség szállásterülete a Mátra vidékén volt, így az egy tombben levő kabar törzsi szállásterület is valószínűleg a Kárpát-medence északi, északkeleti részén lehetett,⁴² nem pedig a Dél-Dunántúlon vagy Erdélyben, ahol fekete magyarok lakhattak a 11. század első évtizedében.

A fekete magyar elnevezés nem volt hosszú életű, valószínűleg nem élte túl az államalapítás korát, Szent István uralkodását. A további kutatások feladata annak eldöntése, hogy a kálizok, székelyek mennyiben tekinthetők a kabarok kései utódainak, akik 950 után szinte nyomtalanul eltűnnek forrásainkból.

³³ A Koppány elleni háborúra 1. SRH. I. 296, 297, 312–314.; továbbá 1. még GyÖRFFY 1977. 110–121.; KRISTÓ Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983 (a továbbiakban: KRISTÓ 1983.). 16–17, 77–92.; a Gyula elleni háborúra 1. SRH. I. 172, 314–315.; GOMBOS I. 92, 141.; 1. még GyÖRFFY 1977. 169–171.

³⁴ Ajtonyra 1. SRH. I. 50, 89–90, II. 489–492, 505.; 1. még KRISTÓ Gy.: Megjegyzések az ún. pogányláadások kora történetéhez. AUSZ. Tomus XVIII. Szeged 1965 (a továbbiakban: KRISTÓ 1965). 7–19.; GyÖRFFY 1977. 171–176.

³⁵ A Koppányt követők pogányságára 1. SRH. I. 297.; a Gyula hitetlenségére 1. SRH. I. 315.; Ajtony sem volt a hitben tökéletes, 1. SRH. II. 489.

³⁶ KRISTÓ 1985. 11–16.

³⁷ Uo. 15–16. A kabarok egyik lakhelye itt volt szerinte.

³⁸ L. 36. jegyzet; az erdélyi Gyulára gondolt HORVÁTH 1967. 107.

³⁹ A csanádi püspökség szervezésének idejére 1. SRH. I. 125.; az Ajtony elleni hadjáratot 1008-ra tette GyÖRFFY 1977. 172–173.; az 1020-as évekre 1. KRISTÓ 1965. 17–18.

⁴⁰ Aba származására 1. SRH. I. 73, 163, 278, 280.; kabar voltára 1. pl. HÓMAN 1928. 67–68.; KRISTÓ 1983. 454–457.; GyÖRFFY, Magyarország története I/1. 839.

⁴¹ HÓMAN 1928. 203–204.; VAJAY Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai 1. Székesfehérvár 1967. 70–71, 99–100.; KRISTÓ 1983. 89–91.; GyÖRFFY szerint (Magyarország története I/1. 839.) Aba apja Csaba nádorispán volt a király sógora (sororius).

⁴² HÓMAN 1928. 123.; KRISTÓ 1980. 455–457.

КАБАРЫ И ЧЕРНЫЕ УГРЫ

Отделявшиеся до 881 года от хозарского царства хозарские группы присоединялись к союзу племён угров. Они приняли общее название (кабары) и под предводительством одного вождя скорее племенем, чем союзом племён они примкнули к угорским племенам. Организационную связь двух народов может выразить формула $1(3)+7$. По мнению некоторых авторов черные угры, появившиеся в первом десятилетии XI в., были потомками кабаров, исчезнувших с 950 года в источниках. По мнению автора статьи, по цвету кожи эпитет черный в такой же мере подходит к угорским племенам, как и к кабарам. Черные угры, упомянутые в источниках первого десятилетия XI в. (Ademarus Cabbanensis, Querfurti Bruno) были в оппозиции королю Иштвану и поддержанному им христианству. Люди Айтона по хронологическим соображениям, а кабары Шамуеля Аба из-за родственно-союзнических отношений к Иштвану должны исключаться из числа черных угров, которые могли жить на южно-задунайской территории Коппаны и на трансильванских территориях Дьюлы.

Sándor Tóth

KHAZARS ET HONGROIS NOIRS

Les groupes khazars quittant leur pays avant 881 ont rejoint le fédéralisme tribal hongrois. Ils ont pris un nom commun (kabar) et sous la conduite d'un chef plutôt comme tribu que fédéralisme tribal ils ont rejoint les tribus hongroises. La liaison de l'organisme des deux peuples peut être exprimée par la formule $1(3)+7$. Selon certaines opinions, les Hongrois noirs apparaissant dans la première décennie du XIe siècle sont les descendants des Kabars disparus des sources à partir de 950. Les Hongrois noirs des sources de la première décennie du XIe siècle (Ademarus Cabbanensis, Bruno de Querfurt) étaient en opposition avec le roi Etienne et avec le christianisme soutenu par celui-ci. Pour cause chronologique, on doit exclure le peuple d'Ajtony des rangs des Hongrois noirs; de même les Kabars d'Aba Samuel, à cause de la relation de parenté et d'alliance avec Etienne sont à exclure des Hongrois noirs qui pouvaient habiter les territoires de Koppány de la Transdanubie du Sud et les territoires de Gyula en Transylvanie.

MAKK FERENC

MEGJEGYZÉSEK SALAMON ÉS I. GÉZA TÖRTÉNETÉHEZ

1063 augusztusának végén — miután I. Béla valamennyi megegyezési ajánlata elutasításra talált — IV. Henrik német király csapatai Salamon uralmának restaurálása céljából megindultak Magyarország ellen. Szeptember elején betörték az országba és hamarosan elfoglalták Mosont. Az egyik legfontosabb nyugati határvár eleste után szeptember 11-én meghalt — a dömösi szerencsétlenség nyomán súlyos beteg — I. Béla király.¹ Ezt követően Béla legidősebb fia kortárs német kútfő tanúbizonysága szerint tárgyalási javaslattal fordult a német sereg vezéreihez. Géza herceg felajánlotta, hogy amennyiben Salamon udvarában származásának és érdemeinek megfelelő megbecsülésben lesz része, akkor ő meghódol, harc helyett a békét választja, és elismeri Salamont Magyarország királyának. Az ereje tudatában levő német vezetés azonban — nyilván Salamon és hívei jóváhagyásával — nem fogadta el Géza felajánlkozását.² IV. Henrik és Salamon elutasító magatartása mögött az húzó-dott meg, hogy nem voltak hajlandók az országot megosztani. Nem kétséges ugyanis, hogy Géza 1063 szeptemberében csak a hercegség elnyerése fejében lett volna kész békésen kiegyezni Salamonnal.³ Noha az idézett német forrás nem tesz említést arról, hogy ekkor Géza a dukátust is követelte volna magának, de a későbbi események, mindenekelőtt pedig a győri egyezmény alapján teljes joggal lehetett erre következtetni.

Géza — „békét a dukátusért” — javaslatának elutasítása után a herceg és testvérei lengyel földre távoztak, ahonnan október–november táján — a lengyel uralkodótól, Merész Boleszlávtól kapott jelentős nagyságú sereggel — törtek be az országba. Salamon, mivel IV. Henrik kivonulása miatt nem álltak rendelkezésére német segédcsapatok, kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni a hercegekkel. Ennek eredményeképpen 1064. január 20-án Győrben megszületett az egyezés: Géza herceggént megkapta az ország területének egyharmadára kiterjedő dukátust, míg királyként Salamoné maradt az ország kétharmada. Ezzel négyéves szünet után király és herceg ismét felosztotta egymás között az országot.⁴

¹ PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² (továbbiakban: PAULER 1899.) 111–112.; HÓMAN B. — SZEKFÜ GY.: Magyar történet I. Bp. 1939.³ (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 267–268.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája. Továbbiakban: GYÖRFFY 1984.) 870.

² A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937. (továbbiakban: G) 1391.

³ Hasonlóan MARCZALI H.: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). A magyar nemzet története II. Bp. 1896. (továbbiakban: MARCZALI 1896.) 74.; HÓMAN 1939. 268.

⁴ E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum I–III. Bp. 1937. (továbbiakban: SRH) I. 362.; G 375., 1595. — Az eseményekre ld. még PAULER 1899. 112–113.; MARCZALI 1896. 74.; HÓMAN 1939. 268.; KRISTÓ GY.: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. (továbbiakban: KRISTÓ 1974.) 62.; GYÖRFFY 1984. 871.

A hatalom és az ország megosztása, amely a reális erőviszonyokon alapuló kompromisszum volt, egy időre mindkét felet kielégítette. Ennek nyomán belpolitikailag néhányéves békés, nyugodt időszak következett az ország életében. A rex és dux egyetértése, harmonikus kapcsolata révén olyan „koalíciós kormányzás” valósult meg, amely a belső viszonyokban és a külső kapcsolatok kialakításában egyaránt következetesen érvényesült az 1070-es évek elejéig.⁵

A király és a herceg közötti megbékélés jele volt az, hogy 1064 tavaszán Salamon és Géza a húsvétot együtt ünnepelték meg Pécsen.⁶ Forrásaink adatai alapján megállapítható: kölcsönösen ügyeltek arra, hogy egymás presztízsét, tekintélyét meg ne sértsék. Így amikor 1065–1066 táján a regnumhoz tartozó területen, a Somogy megyei Zselicszentjakabon megtartották a — Salamon egyik bizalmi embere, Atha (Ottó) nádor által alapított — bencés monostor felszentelését, az ünnepségre nemcsak a királyt, hanem a herceget is meghívták.⁷ Hasonló eseményre került sor 1067 körül, amidőn a herceg hívei közé tartozó, Aba nembeli Péter, akinek birtokai zömmel a dukátus területén feküdtek, a Borsod megyei Százdon létesített kolostorát szenteltette fel. Az eseményről tájékoztató interpolált oklevél tanúsága szerint az egyházi ceremónián a király mellett Géza és László is részt vettek.⁸

A „koalíciós kormányzat” éveiben Salamon és a hercegek, illetve a körülöttük csoportosuló egyházi és világi előkelők közös akarattal, teljes egyetértésben alakították a királyság külkapcsolatait. Az országra törő ellenségekkel szemben együtt indultak csatába, de közös hadivállalkozásba kezdtek akkor is, amikor külföldi szövetségesük megsegítéséről volt szó. Salamon és Géza a krónika időrendje szerint először a velenceiek elleni dalmáciai expedícióban fogtak közösen fegyvert sógoruk, Zvonimir horvát bán kérésére.⁹ A Trencsén vidékét pusztító csehekkel szembeni bosszuló hadjárat volt Salamon és Géza következő együttes katonai akciója. Bizonyára a király és a herceg összehangolt döntése volt szükséges Ottó morva herceg és Géza húga, Eufémia házasságkötéséhez a cseh—magyar konfliktus rendezése után.¹⁰ 1068-ban az erdélyi Doboka megyében Kerlés mellett Salamon, Géza és László egyesített erővel verték szét a Moldvából betört nomádok (besenyők és úzok) seregét, amely előzőleg vandál módon egészen Biharig dúlta fel a ország keleti részét.¹¹

Ezen időszak magyar—bizánci kapcsolatairól mindössze Mikhaél Attaleiátés tájékoztat bennünket. Az eseményekkel kortárs görög historikus elmondja, hogy X. Konstantinos Dukas császár uralkodása (1059—1067) vége felé Rómanos Diogenés Sardiké (Szófia) város stratégusa — aki korábban harcot vívott a magyarokkal, és veszélyes helyzetéből Niképhoros Botaneiatés, a Duna melléki bizánci városok kormányzója mentette ki — a magyarok bevonásával összeesküvést szőtt a konstantiná-

⁵ Erre utal a krónika is (SRH I. 101.). Ld. még PAULER 1899. 115.; MARCZALI 1896. 75.; GYÖRFFY 1984. 871—872.; KRISTÓ Gy.: Magyarország története 895—1301. Egyetemi jegyzet. Bp. 1984. (továbbiakban: KRISTÓ 1984.) 90. A „koalíciós kormányzás” kifejezésre és a kompromisszumra ld. GERICS J.: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon (Salamon koronázásának előadása a krónikákban). Esztétörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: SZÉKELY Gy. Bp. 1984. 247.

⁶ SRH I. 362.

⁷ SRH I. 364.

⁸ WENZEL G.: Árpád-kori új okmánytár I. Pest 1860. 24—27. — Ld. még KUMOROVITZ L. B.: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első szakasza (XI—XII. század). Századok 1963. 3—5.; GYÖRFFY 1984. 876.

⁹ SRH I. 363—364.; G 60., 1560. — Ld. ehhez még GYÖRFFY 1984. 874—875.

¹⁰ SRH I. 365. — Ld. még PAULER 1899. 114.; GYÖRFFY 1984. 875—876.

¹¹ SRH I. 366—369. — A nomád törzsek etnikai összetételére ld. GYÖRFFY Gy.: A kun és a komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 1948. 168—170.; GYÖRFFY 1984. 877

polyi trón megszerzésére. Árulás folytán azonban Rómanos Diogenés terve kudarcot vallott.¹²

Nemrégiben kísérlet történt Attaleiatés adatainak újszerű elemzésére. E koncepció szerint Géza herceg, akinek területe közvetlenül is érintkezett a Duna menti bizánci tartományokkal, már 1064-ben — az úzok Bizánc elleni támadása nyomán — a nomádokkal szemben szövetségre lépett a görög themák katonai parancsnokaival. Ennek dinasztikus megerősítése lett volna Géza herceg és Synadéné bizánci hercegnő — Niképhoros Botaneiatés unokahúga — 1064—1067 között létrejött házassága. Állítólag Géza segítségére támaszkodva tett azután 1066—1067 táján Rómanos Diogenés kísérletet arra, hogy fegyveres puccsal Kónstantinos Dukastól elragadjja a császári hatalmat.¹³

E koncepcióval kapcsolatban azonban több kifogás emelhető. Így pl. nincs forrás, amely arról tudósítana, hogy 1064-ben a magyar herceg és a görög hadvezérek az úzok ellen katonai szövetséget kötöttek volna. Ami pedig Géza bizánci házasságát illeti, elmondható, hogy ma már ugyan egyértelműen bizonyított: Synadéné hercegnő valóban Géza felesége volt,¹⁴ de a frigy létesítésének időpontja változatlanul vitatott, megnyugtatóan nincs megoldva. Egyik nézet szerint bizánci házasságot Géza még herceg korában kötött,¹⁵ más felfogás pedig azt vallja, hogy Géza csak 1074-es hatalomra kerülése után vette feleségül Synadénét.¹⁶ Ilyen formán a bizonytalan kronológia miatt Géza bizánci kapcsolatainak értékeléséhez e házasság nem jelent szilárd fogódzót. Nem vonható viszont kétségbe az, hogy 1064 és 1067 között, közelebről 1066—1067 táján Rómanos Diogenés hatalom-megszerzési kísérletéhez magyar segítséget is igyekezett igénybe venni. Erre vonatkozólag a görög kútfő szerint az érintett felek már valamiféle szerződést is kötöttek egymással.¹⁷

Idézett forrásunk — amikor Rómanos Diogenés magyar kapcsolatairól beszél — általában említi a sazuromatáknak nevezett magyarokat.¹⁸ Ha most már azt is számításba vesszük, hogy ebben az időszakban, amint ezt az előzőekben láttuk, nemcsak a belviszonyok terén, hanem a külpolitikában is teljes egyetértéssel járt el Salamon és Géza, akkor joggal feltehető: a szófiai kormányzó államcsínykísérletének támogatói között egyaránt ott volt a király és a herceg.

Az 1068-as kerlési ütközet és az 1071-es bizánci hadjárat közti években — egyetlen híradástól eltekintve — a források nem közölnek információt, amely Salamon és Géza viszonyára vonatkozna. Német kútfőkben olvasható azon híradás, mely szerint 1070-ben a „magyarok királyuk, Salamon ellen lázadásra gondolnak, de

¹² MORAVCSIK Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban MORAVCSIK 1984.) 94—95.

¹³ R. KERBL: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050—1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkonigreich. Wien 1979. (továbbiakban: KERBL 1979.) 15—20. — 1065-re datálja a házasságot újabban VAJAY. Szerinte ekkor a basileustól — sebastos címmel együtt — Géza egy koronaszerű diadémot (stemmaotyryion) is kapott; állítólag ezt viseli fején a corona Graeca Géza-féle ábrázolásán (Sz. VAJAY: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. Ungarn—Jahrbuch 1979. 17., 19.). E hipotézisnek azonban semmiféle bizonyítéka nincs.

¹⁴ Erre ld. pl. MORAVCSIK Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 68.; KERBL 1979. 1—5.

¹⁵ WERTNER M.: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 186.; KERBL 1979. 17., 20.; GYÖRFFY 1984. 879.

¹⁶ Így pl. PAULER 1899. 133.; DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 76.; MORAVCSIK 1953. 68.; VAJAY Sz.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy. Bp. (továbbiakban: VAJAY 1974.) Bp. 1974. 345.

¹⁷ MORAVCSIK 1984. 94.

¹⁸ MORAVCSIK 1984. 94.

Henrik császártól való félelmükben... megjuhászodnak”.¹⁹ Ennek a közlésnek értékelésénél azonban tekintettel kell lenni arra, hogy az említett német források magyar illetőségű adatai gyakran többéves pontatlanságot mutatnak. Bizonytalán ebben az esetben is hasonló jelenségről van szó, s így módon az 1070-es dátumot viselő közlés az 1071—1072-es eseményekkel hozható összefüggésbe.

Merész és kellő alapot nélkülöz az a vélekedés, miszerint Rómanos Diogenész uralkodása (1068—1071) alatt a basileus és Géza herceg között szoros kapcsolat állott volna fent. Eszerint a császár, hogy a korábbi szövetségi szálakat felújítsa és megerősítse az egyre veszélyesebb szeldzsuk támadások idejére, dinasztikus összeköttetést létesített mostohafia, Andronikos Dukas és Géza herceg egyik leánytestvére között. Továbbá a basileus támogatta Géza trónaspirációit, és talán el is ismerte őt Magyarország királyának.²⁰ A Rómanos Diogenész és Géza között feltételezett politikai kapcsolatra azonban egyetlen forráshely sem utal, s így az nem több pusztán feltételezésnél. Az említett családi összeköttetés igazolására felvonultatott adatokról pedig már a korábbi kutatás kimutatta, hogy azok eltorzított formában Piroska-Eiréné és Jóannész Komnénosz 1105-ös házasságkötésére vonatkoznak.²¹

A király és a hercegek, illetve a mögöttük csoportosuló előkelők között a jó viszony, a harmonikus együttműködés a magyar krónika tanúsága szerint az 1071-es esztendőben Nándorfehérvár (Belgrád) ostrománál ért véget. Ebben az évben az 1048 óta bizánci zsoldban álló besenyők²² határőrcsapatának egy jelentős része Nándorfehérvárnál átkelt a Száván, feldúlta és kifosztotta a Szerémséget, majd visszatért a görög birodalomba. Salamon, Géza és László ekkor közös elhatározással együttesen bosszút hadjáratot indítottak a bizánci vár, Belgrád ellen.²³

A megtorló hadjárat célját és időpontját illetően számos elképzelés nyert megfogalmazást a szakirodalomban. Van olyan nézet, amely szerint Salamonék alapvető célja a Szerémség elfoglalása volt.²⁴ Nem tekinthetjük feladatunknak a Szerémség magyar uralom alá kerülése idejének meghatározását, de az biztosnak tekinthető, hogy a terület már 1071 előtt magyar kézen volt.²⁵ Más vélemény azt sugallja, hogy ekkor Salamonék céljának a Balkán félsziget meghódítása tekinthető, de ezt a ki-robbant testvérviszály megakadályozta.²⁶ Mi úgy látjuk: nincs elégséges alap ilyen elképzelést Salamonéknak tulajdonítani. A Balkán feletti hatalmi hegemonia megszerzésére utaló célkitűzések először III. Béla alatt tapinthatók csak ki a magyar külpolitikában.²⁷ Végül van olyan nézet, amely azt állítja, hogy az 1071-es magyar támadás IV. Rómanos Diogenész császár bukásával volt szoros összefüggésben. Eszerint a magyarok és a basileus között ebben az időben szövetségi kapcsolat létezett, ennek alapján a bizánci császár oldalán szövetséges magyar segédcsapatok is harcoltak a szeldzsukok ellen. Az 1071 augusztus végi mantzikerti csatában elszenvedett vereség

¹⁹ G 27., 523., 2127.

²⁰ KERBL 1979. 31—39.

²¹ GYÓNI M.: A legkorábbi magyar—bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez. Századok 1947. 212—219. Vö. H. DECKER—HAUFF: A legkorábbi magyar—bizánci házassági kapcsolatok. Századok 1947. 95—108.

²² A besenyők bizánci zsoldba kerülésére ld. GYÓNI M.: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1942. (továbbiakban: GYÓNI 1942.) 98.

²³ SRH I. 369—370.

²⁴ Ld. pl. DEER 1928. 71—72.; В. Златарски: История на българската държава средните векове. София 1972. (továbbiakban: ЗЛАТАРСКИ 1982.) 139—140.

²⁵ GYÖRFFY GY.: A szászszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi—történeti osztályának Közleményei 2. 1952. (továbbiakban: GYÖRFFY 1952.) 338.; MORAVCSIK 1953. 67.

²⁶ MARCZALI 1896. 88.

²⁷ MAK F.: III. Béla és Bizánc. Századok 1982. 46—51., 57—58.

Konstantinápolyban palotaforradalmat idézett elő, s ez Rómanos Diogenész császár trónfosztásához vezetett. Ennek eredményeképpen került VII. Mikhaél Dukas szeptember végén társcsászárként, majd október 24-én egyeduralgódóként Bizánc trónjára. A magyar invázió tulajdonképpen — e koncepció sugalmazása szerint — a szövetséges Rómanos Diogenész bukásának sajátos megbosszulása céljából indított katonai akció volt, amelyre 1071 október végén került sor.²⁸

Ez az elmélet lényegében két feltételezésen alapul. Az egyik a magyar—bizánci szövetség, a másik a magyar támadás október végi időpontja. Az első feltételezés igazolására szolgálna Attaleiatés azon adata, amely arról szól, hogy a mantzikerti csatában Rómanos császár seregében sazuromaták is harcoltak. A szóban forgó koncepció megfogalmazója szerint e sazuromaták alatt magyarokat kell érteni.²⁹ A kutatás azonban már régebben kimutatta azt, hogy a bizánci szerző idézett helyén a pluralis accusativusban álló *Σαυρομάτας* főnév németekre utal,³⁰ tehát nem vonatkoztatható magyarokra. Attaleiatés adata éppen azért nem használható fel semmilyen magyar—bizánci szövetség igazolására.

Ugyanígy nem bizonyítható, hogy a magyar invázió mindenképpen 1071 októberének végén indult meg. Nyilvánvalóan a fenti elméletnek azért van szüksége arra, hogy a magyar támadást erre az időpontra datálja, mert ezzel is igazolni véli: a katonai akció a Rómanos Diogenésszel szemben hatalomra jutott VII. Mikhaél Dukas ellen irányult. Ennek a tételnek alátámasztása érdekében történik hivatkozás Mikhaél Attaleiatés egyik passzusára, mint amely a magyar támadást VII. Mikhaél Dukas hatalomra kerülése után meséli el.³¹ A kérdéses helyen egyebek között valóban szó van Mikhaél Dukas október végi császárrá kikiáltásáról, de a bizánci historikus egyetlen szóval sem utal a magyar hadjáratra!³²

Véleményünk szerint a magyar invázió kronológiájával kapcsolatban a következő állapítható meg. A XIV. századi krónikakompozíció alapján Nándorfehérvár ostroma és a vár meghódíttatása legalább három hónapot vett igénybe.³³ Ha figyelembe vesszük, hogy ebben a korban a hadászati viszonyok hosszabb téli ostromot nem tettek lehetővé, akkor fel kell tételeznünk: a harci események Belgrádnál 1071 novemberének végéig mindenképpen befejeződtek. Azaz a támadás megindítására *legkésőbb* augusztus végén sor került. De ezt még a besenyő betörést követően legalábbis több hetes felkészülés előzte meg. Közelebbről sajnos nem lehet meghatározni a katonai akció kezdetét, de bizonyos, hogy az még IV. Rómanos Diogenész uralkodásának dejére tehető! A császár 1071 elején indult a szeldzsukok elleni harmadik nagy had-

²⁸ KERBL 1979. 39—43.

²⁹ KERBL 1979. 39. — A hivatkozott forráshelyre ld. I. BEKKER (ed.): Michaelis Attaliothae Historia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae XXIII. Bonn 1853. (továbbiakban: Historia) 147.

³⁰ GY. MORAVCSIK: Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 1929—30. 249. — Nincs semmi bizonyíték arra vonatkozólag, hogy ezek a németek a magyar királyi udvorból kerültek volna Rómanos Diogenész seregébe (vö. T. WASILEWSKI: Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle. *Зборник Радова Византолошког Института* VIII. Београд 1964. 479., 479. 74. jegyz.; KERBL 1979. 39., 39. 142. jegyz.). Ebben az időben rengeteg német (alemann, frank stb.) zsoldos szolgált a bizánci hadseregben, s ezeknek semmi közülük sem volt a magyar királysághoz [ld. pl. Д. Косев: *История на България* III. *Втора българска държава*. София 1982. (továbbiakban: *История*) 73.; D. A. ЗАКУТИНОВ: Byzantinische Geschichte 324—1071. Wien—Köln —Graz 1979. (továbbiakban: ЗАКУТИНОВ 1979.) 258.].

³¹ KERBL 1979. 40., 42., 44.

³² Historia 169.

³³ SRH I. 373. — Ehhez ld. Калич — Мижушкович: Београд у средњем веку. Београд 1967. (továbbiakban: КАЛИЧ 1967.) 40.; Б. Ферјанчић: *Византијски печат из Сирмијума*. *Зборник Радова Византолошког Института* XXI. Београд, 1982 (továbbiakban: Ферјанчић 1982.) 51.

járatára, és márciusban óriási seregével (— túlzó adatok szerint — állítólag 300 ezer fővel) már Bithyniában tartózkodott.³⁴ Ily módon a magyar invázió „hátbatámadás” volt, ami megnehezítette a basileus helyzetét, és végső soron a bukását kiváltó okok egyikének is tekinthető. A magyar királyi udvarban nyilván tudtak arról, hogy az Alp Arslan elleni császári expedíció miatt a bizánci haderők zöme 1071 elejétől Kis-Ázsiában volt. Ez a visszavágáshoz különösen kedvező körülménynek látszott, amit igyekeztek is Salamonék a maguk javára kihasználni.

Meg kell még jegyezni: e kronológia alapján nem tűnik egyértelműnek az, hogy az a görög császár (*imperator Grecorum*), aki a krónika szerint 1071-ben a konfliktus végén békét kötött a magyarokkal, feltétlenül VII. Mikhaél Dukas volt.³⁵ Ha a Belgrádnál játszódó események (az ostrom és a béketárgyalás) teljes egészükben IV. Rómanos Diogenés uralkodása alatt játszódtak le, akkor természetesen a magyarokkal még az ő emberei egyeztek meg, akiket a szeldzsuk hadjárat idejére a birodalom nyugati ügyeinek intézésével bízott meg.³⁶

A források segítségével megállapítható az is, hogy mi volt Salamonék célja 1071-ben Bizánccal szemben. Kétségtelen, hogy az egyik célkitűzés a pusztító besenyő betörés katonai megbosszulása volt.³⁷ Belgrád és Szerémvár (Sirmium-Sirmion) elfoglalásából³⁸ pedig arra lehet következtetni, hogy a magyar urak a keleti császárság rovására területi hódításra törekedtek.³⁹ Végül a zsákmányszerzés csábító lehetősége is a hadjárat mozgatórugói között szerepelt.⁴⁰

Belgrád várának behódolása után olyan események játszódtak le a magyar vezérek között, amelyek vitathatatlanul arról tanúskodnak, hogy 1071-ben — a hadjárat idején — több mint hét év után a regnum és a dukátus békés egymás mellett élésének időszaka lezárult.

A krónika elmondja, hogy Belgrád védői — miután megegyeztek Salamonnal és Gézával — kivonultak a várból, és Gézának adták meg magukat.⁴¹ Az a tény, hogy

³⁴ Ф. И. Успенский: *История византийской империи III*. Москва—Ленинград 1948. 93.; ЗАКУТНИН 1979. 258.

³⁵ SRH I. 376. — Így pl. DEÉR 1928. 72.; SRH I. 376. 1. jegyz.; KERBL 1979. 45., 49.; GYÖRFFY 1984. 880.

³⁶ Van olyan feltevés, miszerint 1071 végén a béketárgyalás során Géza politikai szövetségre lépett az új bizánci császárral. VII. Mikhaél Dukas állítólag elismerte ekkor a herceget Magyarország királyának, ezért koronát küldött neki, és egyidejűleg rávette őt a Salamon elleni lázadásra (KERBL 1979. 48—50.). E feltételezésnek azonban forrásos bázisa nincs, így pusztán ötletnek minősül. Miután nagyon is lehetséges, hogy Géza a békéről még VII. Rómanos Diogenés képviselőivel tárgyalt, ezért a hipotézis kronológiai alapja is teljesen bizonytalan. A magyar korona alsó részét képező corona Graeca Magyarországra kerülésének ideje vitatott. Van olyan vélemény, miszerint a bizánci koronát Géza még herceg korában kapta. (Így pl. GYÖRFFY GY.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 1958. 51—52.; KRISTÓ 1974. 87.) Más felfogás úgy fogalmaz, hogy a görög abroncskoronát VII. Mikhaél Dukas Gézának az uralkodói hatalom megszerzése, tehát Salamon legyőzése után (1074—1075 táján) küldte. [Erre ld. MORAVCSIK GY.: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III. Bp. 1938. (továbbiakban MORAVCSIK 1938.) 451., 462.] MORAVCSIK klasszikus elemzése alapján mi is ezt a nézetet fogadjuk el. (Ld. még VÁJAY 1974. 345—347.) A magyar királyi jelvényekre, köztük a koronára újabban ld. Insignia regni Hungariae I. Red.: F. FÜLEP—É. KOVÁCS—Zs. LOVAG. Bp. 1983.

³⁷ SRH I. 369—370.

³⁸ Belgrád elfoglalásáról a XIV. századi krónikakompozíció tudósít (SRH I. 373—374.); Szerémvár magyar kézre kerülése mellett Kinnamos adata szól (MORAVCSIK 1984. 225.). — Nem kizárt, hogy Szerémvárat csak a következő évben, 1072-ben foglalták el Salamonék (GYÖRFFY 1952. 339.).

³⁹ MORAVCSIK 1953. 68.; KALIČ 1967. 41.

⁴⁰ Erről azok a krónikarészletek tanúskodnak a legjobban, amelyek Nádorfehérvár kifosztásával és a zsákmány miatti civakodásokkal foglalkoznak (SRH I. 373—375.).

⁴¹ SRH I. 374.

a Salamon vezetésével megkötött egyezség ellenére a görög parancsnok és seregének zöme nem a magyar had fővezérének, a királynak adta meg magát, hanem a szerényebb méltóságot viselő hercegnek, s ez nyilvánvalóan Géza beleegyezésével történt, világosan mutatja, a herceg szándékosan átlépte jogkörét. Ezzel természetesen megsértette a királyi felséget; érthető tehát, amint ezt a krónika megjegyzi, hogy ezen esemény miatt „szerfelett sokat méltatlankodott a király”.⁴² A további nándorfehérvári események arról tanúskodnak, hogy nem véletlenül került ekkor sor konfliktusra a király és a herceg között. A király ugyanis ezután azt akarta elérni, hogy a görög foglyokon és a velük együtt hercegi kézre jutott kincseken osztozzanak, s belőlük az arányos részt ő is kapja meg. Ekkor a korábbiaknál is nagyobb sérelem érte az uralkodót, a herceg megtagadta azt, hogy a királynak teljes joggal kijáró részt átadja Salomonnak.⁴³ Ehelyett egy újabb hatalmi túlkapást követett el a rendkívül magabiztosan fellépő herceg: Salamon tudta és beleegyezése nélkül az összes görög foglyot — köztük a várparancsnokot — szabadon engedte s visszaküldte görög földre.⁴⁴ Ezzel nemcsak jogaiban sértette meg immár sokadszorra a királyt, hanem anyagilag is súlyosan megkárosította.

Mindez még nem is volt elég Gézának. A herceg uralkodói jogokat vindikált magának: a király kizárásával, annak háta mögött tárgyalásokba bocsátkozott a bizánci császárral, illetve annak képviselőivel, hogy a háborút lezáró békekötést létrehozzák egymás között, ami meg is történt.⁴⁵ A kész helyzet elé állított Salamon kényszeredetten vette tudomásul azt, hogy a herceg és a basileus követeik útján királyi felsége megkerülésével megállapodást kötöttek. Nagyon érthető: a király haragját váltotta ki az, hogy a görög császár nem vele lépett érintkezésbe, hanem Gézával.

Nem nehéz észrevenni, hogy Nándorfehérvárnál a herceg valósággal királyként lépett fel, és — a törvényes királyt teljesen háttérbe szorítva — önkényesen uralkodói jogokat gyakorolt. Ez egyértelműen azt jelzi: ekkor már Géza nem elégedett meg a dukátusi hatalommal. Nyilván hívei is többre vágytak: a hercegség tisztségviselőiből a királyság méltóságviselői akartak lenni. A dukátus támadásba lendült a regnum ellen, ennek következtében a király és a herceg közötti harmonikus együttműködés véget ért. A viszály magva tehát Géza hatalmi törekvése volt, és nem a zsákmány egyenlőtlen elosztása, miként azt a krónika állítja.⁴⁶ Az évekig szunnyadó ellentétek újból kieleződtek, s ebben a kezdeményező igazolhatóan nem a „gonosz és álnok” Vid ispán, nem is az „irigy” Salamon, hanem a főhatalomra törő Géza herceg volt.⁴⁷

Mindezt természetesen Salamon és környezete nem nézhette tétlenül. Első lépésként visszavonulás után a megszerzett zsákmányból a herceget nem egyharmad, hanem csak egynegyed arányban részesítették, ami teljesen érthető volt, hiszen Géza a maga zsákmányából semmit sem juttatott a királynak. Ez mindkettőjük ellentétét tovább mérgesítette, mivel a „herceg — amint a krónika írja — nagyon megnehetelt” a királyra a zsákmány illetén felosztásáért.⁴⁸ Ez megint csak arra vall, hogy a herceg nem fogadta el jogosnak a király nagyon is indokolt intézkedését, ami csak tovább növelte a király Géza iránti ellenszenvét és haragját. A hatalmát túllépő és a királyi akarattal szembe szálló herceg viselkedése nyomán az uralkodó döntő lépésre szánta

⁴² SRH I. 374.

⁴³ SRH I. 375.

⁴⁴ SRH I. 376.

⁴⁵ SRH I. 376.

⁴⁶ SRH I. 375.

⁴⁷ SRH I. 374., 376., 381.

⁴⁸ SRH I. 375.

el magát. Salamon elhatározta: Gézától elveszi a hercegséget, nehogy a dukátus ismét a regnum fölé nőjön.⁴⁹ A király emberei helyeselték ezt. Közülük teljesen újszerű gondolattal állt elő Salamon legbefolyásosabb híve, Vid bácsi ispán. Azt javasolta királyának, hogy őt állítsa a dukátus élére.⁵⁰ Azért volt ez újszerű és merész ötlet, mert a területi hatalommal járó méltóságot addig csak a királyi család sarja viselhette. Vid terve az alakulóban levő feudális úri osztály legbefolyásosabb részének nagyra törő ambícióját fejezte ki.⁵¹ A trónját féltő király szándéka és Vid hatalmi aspirációja találkozott tehát: mindkettő célja ettől fogva az volt, hogy Gézától elvegyék a hercegséget.

A belgrádi események után a „koalíciós kormányzás” véget ért, amit jól bizonyít az is, hogy a következő évi bizánci hadjáratban László — miután a hercegek a király részéről merénylettől tartottak — biztonsági okokból már nem vett részt. A Salamon és Géza vezette magyar sereg a Balkánon egészen Niš városáig hatolt.⁵² E támadás időpontját adatok híján közelebből nem tudjuk meghatározni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy 1072 októberéig lezajlott, mert a Balkán félszigeten 1072 kora őszen — szeptember—október folyamán — kirobbant nagy délszláv felkelés cárrá kikiáltott vezetője, Konstantin Bodin csapataival már 1072 novemberében Nišben volt, ahol 1072 decemberéig tartózkodott.⁵³ A magyar hadjárat és a délszláv lázadás egymást követő események voltak, közöttük kapcsolat csak abban a vonatkozásban állapítható meg, hogy Salamonék expedíciója meggyengítette a bizánci védelmet a Morava folyó völgyében, s ez utóbb kedvezett a felkelőknek.⁵⁴ Ilyen formán nem lehet arra következtetni, hogy Konstantin Bodin a magyaroktól közvetlenül bármiféle segítséget is kapott volna.

Az 1072-es magyar hadjáratnak alapvető célja az volt, hogy Salamonék visszafoglalják Belgrádot, amelyet előzőleg a bizánciak újra birtokukba vettek.⁵⁵ E katonai akciót szerette volna a király és környezete arra felhasználni, hogy a hercegeket likvidálhassa. Ezt azonban Gézáék ügyes lépéssel megghiúsították.⁵⁶ Nem látszik bizonyíthatónak az a vélekedés, miszerint László feladata Géza megbízásából az lett volna, hogy a görög háború ideje alatt az országban fegyveres lázadást szervezzon Salamon ellen.⁵⁷

Az ellentétek a király és herceg között természetszerűleg a balkáni expedíció után sem csökkentek, sőt még élesebbekké váltak, hiszen — forrásunk szerint — ekkor már mindkét fél nyíltan készülődött a fegyveres leszámolásra. Ehhez külföldi segítséget is igénybe akartak venni.⁵⁸ Sem Salamon, sem Géza nem érezte ugyanis magát képesnek arra, hogy saját erővel tudjon a másik fölé kerekedni. Ebben közrejátszott az, hogy az uralkodó osztály a hatalmi kérdésben megoszlott. A két tábor — Sala-

⁴⁹ SRH I. 376.

⁵⁰ SRH I. 376., 380.

⁵¹ Ehhez ld. KRISTÓ 1974. 84—85.; KRISTÓ Gy.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 64—65.

⁵² SRH I. 377.; MORAVCSIK 1984. 225.

⁵³ *История* 72.; ZLATARSKI 1972. 141—145.; KALIČ 1967. 42—43.; 349. 35. jegy.; *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes IV.* Beograd 1971. (továbbiakban: *Fontes*) 177—184.; С. Чиркович: *История српског народа I. Београд* 1981. 190—191.

⁵⁴ ZLATARSKI 1972. 140.; *Fontes* 183. 34. jegyz. — Vö. MORAVCSIK 1953. 68.; GYÖRFFY 1984. 880.

⁵⁵ Az eseményt a Pozsonyi Évkönyv tévesen 1068-ra datálja (SRH I. 126.). — Ehhez ld. PAULER 1899. 120.; Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981. Főszerk.: BENDA K. 90.; KRISTÓ 1984. 90.

⁵⁶ SRH I. 377.

⁵⁷ KERBL 1979. 49—50.

⁵⁸ SRH I. 378.

mon, ill. Géza hívei — között volt a főuraknak egy harmadik csoportja is, amelynek jellegzetes képviselőit Anasztázia anyakirálynéban és Erneyi ispánban látjuk. E harmadik „párt” a polgárháború elkerülését és a hatalmi status quo fenntartását kívánta. A „békepárti” uraknak — valamint annak a ténynek, hogy egy ideig a szemben álló feleknek nem sikerült külföldi segítségre szert tenniük — nagy szerepük volt abban, hogy 1073-ban két ízben is elodázódott a belső vérontás kirobbanása. Először 1073 tavaszán — nyarán Esztergomban kötött békét a király és a herceg, majd 1073 novemberének elején állapodtak meg egy hosszabb fegyverszünetben.⁵⁹

1073 végén Salamon helyzete hirtelen kedvezőre fordult: ekkor érkeztek meg hozzá Markward karantán őgróf csapatai, amelyek IV. Henrik megbízásából jöttek. A katonai fölényt az 1074. február 26-i kemeji csatában a király sikerrel érvényesítette, de az 1074. március 14-i mogyoródi ütközetet már Gézáék nyerték meg a cseh-morva segédhad támogatásával. A vereség után Salamon az ország nyugati határszélén húzta meg magát, ahol a jelentősebb várak közül Pozsony és Moson a kezén maradtak.⁶⁰

A magyar krónika szerint, miután Géza és László erős őrséggel rakták meg a Salamont uraló határvidékek szomszédos várakat, Gézát Székesfehérvárott királlyá koronázták.⁶¹ A kutatás azonban joggal mutatott rá arra, hogy ekkor erre még nem került sor, minthogy Géza nem rendelkezett semmilyen koronával. Nem kétséges, noha erről források nem szólnak, hogy Salamon a kincstárral együtt a királyi koronát is magával vitte Székesfehérvárról.⁶² A krónika idézett híradása tulajdonképpen arra utal, hogy Géza herceg — az egyházi és világi urak jelentős részének támogatását élvezve — magát tekintette a hatalom birtokosának, az ország tényleges uralkodójának. Ez kifejezésre jutott abban is, hogy a hercegséget átadta Lászlónak.⁶³

Az ország jog szerint törvényes királya azonban kétségkívül — a kétszer is megkoronázott — Salamon volt.⁶⁴ Géza uralkodásának mindvégig alapvető problémája — Salamon restaurációs törekvéseinek elhárításán túl — az volt, hogy Salamonnak, mint hatalmi tényezőnek teljes félreállításával és saját helyzetének közjogi megerősítésével az ország egyedüli és legitim királya legyen. Miközben többször is megpróbálkozott azzal, hogy Salamon határszéli „kiskirályságát” felszámolja,⁶⁵ megkísérelte a királyi címet elnyerni s ezzel együtt királyi koronát szerezni.

A korabeli felfogás szerint ebben az időben a keresztény Európában három hatalom — a német-római császárság, a pápaság és Bizánc — ura adhatott világi fejedelemnek királyi címet és vele uralkodói jelvényeket (jogart, lándzsát, kardot, zászlót, koronát stb.).⁶⁶ E három hatalmi tényező közül a német uralkodó nem jöhetett számításba, minthogy IV. Henrik egyértelműen Salamon támogatója volt. Ezt különösen jól mutatta az, hogy — miután Salamon a német hűbért vállalta — Henrik 1074 nyarán fegyveres támadást intézett Géza ellen sógora uralmának helyreállítása céljából. Ez azonban nem járt eredménnyel.⁶⁷

⁵⁹ SRH I. 378.

⁶⁰ SRH I. 378.

⁶¹ SRH I. 379—384. — Az eseményekre ld. PAULER 1899. 121—128.; HÓMAN 1939. 272—274.; GYÖRFFY 1984. 881—882.

⁶² SRH I. 384.

⁶³ MARCZALI 1896. 106.; VAJAY 1974. 344—345.; GYÖRFFY 1984. 883.

⁶⁴ SRH I. 401.

⁶⁵ Salamon első koronázására még apja, I. András uralkodása idején került sor (SRH I. 352., 353.), másodszor pedig 1063 szeptemberében IV. Henrik jelenlétében koronázták meg (SRH I. 361.).

⁶⁶ SRH I. 395—397.

⁶⁷ Ld. erre legújabban SZÉKELY Gy.: Koronaküldések és királykreálások a 10—11. századi Európában. Századok 1984. (továbbiakban: SZÉKELY 1984a) 905—949.

⁶⁸ Az eseményekről részletesen szól PAULER 1899. 129—131.; MARCZALI 1896. 98—100.; GYÖRFFY 1984. 884—885.

Géza királyi cím és korona elnyeréséért először VII. Gergelyhez fordult. A pápa, aki világosan látta, hogy az ország törvényes királya Salamon, de az uralom ténylegesen Géza kezében van, hajlandó lett volna Gézának megadni a koronát és a királyi elismerést a pápai hűbér vállalása fejében. A gregoriánus felfogás szerint a pápai hűbér vállalása szentesítette volna Géza királyságát. Géza azonban nem kívánt a szentszék vazallusa lenni, és ezért 1075 áprilisában megszakította a tárgyalásokat VII. Gergellyel.⁶⁸

Viszont eredményesnek bizonyult a Bizánchoz való közeledés. Géza már 1074 folyamán érintkezésbe lépett a basileusszal. Az egyezkedések végén — 1074—1075 fordulóján — magyar-bizánci politikai szövetség jött létre, amely mindkét fél részére előnyös volt. VII. Mikhaél Dukas császár Gézának koronát küldött, amelynek Géza-képén levő felirata azt mutatja, hogy a basileus elismerte őt Magyarország törvényes királyának.⁶⁹ Ezzel a görög koronával 1075 tavaszán Gézát az ország királyává koronázták.⁷⁰ Ekkor keletkezett a garamszentbenedeki oklevél, amelyben Géza már felszentelt — azaz megkoronázott — királynak nevezi magát.⁷¹ A koronázás előtt Gézát *de iure* csak a herceg (dux) cím illette meg.⁷² Ha Géza valóban ekkor vette feleségül Synadénét, akkor természetesen e dinasztikus kapcsolat a magyar-bizánci szövetség megerősítését szolgálta.

Bizánc számára is kedvező volt a magyar királysággal való szövetségekötés, mert ez lezárta az 1072-es ellenségeskedéseket. A békében a görög császárság visszakapta Nándorfehérvárat és talán Szerémvárat is.⁷³ Ugyanakkor a magyar-bizánci viszony rendezése azzal a fontos következménnyel is járt, hogy igen nehéz időszakban garantálta a birodalom balkáni határainak jelentős részén a békét és nyugalmat. Ebben az időszakban (1073—1075) Kis-Ázsiában a szeldzsukok terjeszkedése, valamint Roussel zsoldosvezér és Jóannés Dukas trónkövetelő lázadása okozott nagy gondot.⁷⁴ 1074—1075-ben zajlott le Nestor és Tatus vezetésével a besenyők és a bolgárok felkelése a dunai Bulgáriában, amelynek eredményeképpen a terület másfél évtizedre gyakorlatilag függetlenítette magát Bizánctól.⁷⁵

⁶⁸ VII. Gergely törekvései világosan kiderülnek Salamonhoz és Gézához írott leveleiből (G 1081., 1082., 1083., 1083—1084.). — Ld. ehhez PAULER 1899. 131—133.; GERGELY J.: A pápaság története. Bp. 1982. (továbbiakban: GERGELY 1982.) 95.; GYÖRFFY 1984. 884—885.; KRISTÓ 1984. 92—93.; SZÉKELY GY.: VII. Gergely. Bp. 1984. (továbbiakban: SZÉKELY 1984b) 190—191.

⁶⁹ MORAVCSIK 1953. 70., 71.; VAJAY 1974. 346.; GYÖRFFY 1984. 883.; KRISTÓ 1984. 92.; SZÉKELY 1984a 938.

⁷⁰ Géza megkoronázásának évét a Pozsonyi Évkönyv adja meg (SRH I. 126.). — Az 1075-ös koronázás mellett foglal állást pl.: MARCZALI 1896. 105—106.; M. BÜDINGER: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100. Leipzig 1866. (továbbiakban: BÜDINGER 1866.) 59.; LÁSZLÓ GY.: Koronatanulmányok. Életünk 1982. 5. szám 468.; GYÖRFFY 1984. 886.

⁷¹ BÜDINGER 1866. 60.; GYÖRFFY 1984. 883.; KRISTÓ 1984. 93. — Az oklevélre vonatkozólag ld. LEDERER E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 52. 31. jegyz.; R. MARSINA Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae 1971. 54—58.

⁷² Erre ld. BÜDINGER 1866. 40.; GYÖRFFY 1984. 883. — VAJAY is az „uralkodó herceg” minősítést használja Gézára az 1075-ös koronázás előtti idősakra vonatkozóan (VAJAY 1974. 347.).

⁷³ A békekötésre (1074-re datálva) és Belgrád átadására ld. DEÉR 1928. 76.; GYÖRFFY 1984. 882. Szerémvár visszaadására abból lehet következtetni, hogy egy nemrég elölerült bizánci pecsét tanúbizonysága szerint 1079 eleje és 1081 márciusa között a város bizánci uralom alatt állott, ahonnan azonban 1096 előtt visszakerült a magyar királysághoz (FERJANČIČ 1982. 51—52.).

⁷⁴ D. I. POLEMIS Notes on Eleventh Century Chronology. Byzantinische Zeitschrift 1965. 67—68.; Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire Part I: Byzantium and its Neighbours. Cambridge 1966. 210.; G. OSTROGOSKY: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969. 370.

⁷⁵ GYÓNI 1942. 104—106., 115., 174.; N. BĂNESCU: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et du Bulgarie. Bucarest 1946. 90—93.; Г. Г. Литаврин: Болгария и Византия в XI—XII вв. Москва 1960. 411—414.; ZLATARSKI 1972. 154—159.; I. DUIČEV — V. VELKOV—, J. МИТЕВ—L. PANAYTOR: Histoire de la Bulgarie des origines à nos jours. Roanne. France é. n. 157.; История 73.

A koronával és a királyi cím megadásával a basileus elismerte Géza király voltát, de a császár, miként ezt a nyílt abroncskorona formájának, képeinek és feliratainak mintaszerű elemzése kimutatta, a magyar uralkodót — más fejedelmekhez hasonlóan — nem tekintette magával egyenrangúnak.⁷⁶ A korona elfogadása — s ez lényeges — nem igényelt Géza részéről nyílt behódolást, bármiféle alávetettségnek az elismerését.

A korona és a királyi cím elnyerése nemcsak azt eredményezte, hogy Géza hazai és nemzetközi presztízse megnövekedett, hanem azt is, hogy 1075 tavaszától kezdve az országnak két megkoronázott királya volt. Jogi szempontból azonban Salamonnal szemben Gézát ellenkirálynak kell tekinteni.⁷⁷ Géza (ppen ezért továbbra is mindenáron szeretett volna megszabadulni koronás rokonától. Nyilvánvalóan ezzel a szándékkal kezdeményezett katonai akciót 1075 első felében Salamon ellen. Kortárs német forrás erről a következőt írja: „a magyarok a császár ellen láznak, és az országból elűzött Salamon királyt hosszas ostrommal zaklatják.”⁷⁸ A támadás azonban eredménytelenül zárult, mert német zsoldosai és saját hívei támogatásával Salamon visszaverte azt.

Német kútfő alapján arra lehet következtetni, hogy újabb hasonló eseménytől tartva Salamon IV. Henrikhez fordult segítségért. E forrás 1075-re datálva arról számol be, hogy a német király pünkösöd után nagyszámú seregét, amelyet előzőleg Magyarország ellen akart indítani, hirtelen szász földre vezette.⁷⁹ Ezek szerint Henrik 1075 tavaszán komolyan gondolt arra, hogy Salamon érdekében fegyveresen avatkozik be Magyarországon, de ettől a tervétől a szászok mozgolódása miatt el kellett állnia. Az 1075. június 9-én Homburg mellett Unstrutnál megívott csatában a német uralkodó fölényes győzelmet aratott a szászok felett.⁸⁰ Ez jelentősen megjavította Henrik németországi pozícióit, ezért újra foglalkozni kezdett a magyar ügyekbe való beavatkozással. Erre Salamon is készítette őt. Egyik német forrásból értesülünk: Salamon hívta Magyarországra sógorát, hogy az családi megbeszélés formájában rendezze el a közte és Géza között meglevő viszályt.⁸¹ Egy másik kútfőből megtudjuk, hogy 1075 szeptemberében tervbe vett magyarországi útja előkészítése érdekében Henrik hű szövetségesehez, a cseh fejedelemhez ment.⁸² De azután mindketten sereggel vonultak a szászok ellen, akik 1075 október végén megadták magukat és behódoltak a királynak.⁸³ Minden bizonnyal arról volt szó, hogy 1075 nyarán, kora őszén Salamonnak úgy tűnhetett: van remény a konfliktus — számára kedvező — békés rendezésére. Ez arra utal, hogy Salamon és Géza között ekkor — talán Salamon kezdeményezésére — tárgyalások kezdődhettek.⁸⁴ Miután azonban kiderült — s erről feltehetően a cseh fejedelem révén a német király is értesült —, hogy valójában nincs lehetőség olyan egyezséget kötni Gézával, amely Salamon érdekeinek megfelelné, az alkudozások hamar megszakadtak.

⁷⁶ MORAVCSIK 1938. 423—473.; MORAVCSIK 1953. 70.; SZÉKELY 1984b 192.

⁷⁷ Géza éppen úgy ellenkirály volt Salamonnal szemben, mint pl. II. István idején Iván és Bors comes, vagy III. István ellenében II. László és IV. István. Történetükre ld. PAULFR 1899. 238. 295—298.; KRISTÓ 1984. 137—138., 146—148.; MAKK F.; Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 102., 104., 155—166.

⁷⁸ G 523., 2127

⁷⁹ G 415.

⁸⁰ G. M. KNONAU: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. Band II. 1070 bis 1077. Leipzig 1894. (továbbiakban: KNONAU 1894.) 495—503.; K. HAMPE: Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer. Heidelberg 1968.¹³ 48.

⁸¹ G 1393

⁸² G 2320

⁸³ KNONAU 1894. 522., 533.

⁸⁴ BÜDINGER 1866. 56., 56. 1. jegyz.; KNONAU 1894. 521., 521. 90. jegyz.

Géza ekkor ismét a fegyvereknek adta át a szót: 1076 első felében megbízásából László herceg újra ostrom alá vette Salamont Pozsonyban. Az akció ezúttal sem járt sikerrel.⁸⁵ Feltehetően Salamon ezekről az eseményekről is értesítette sógorát, s nyilván megint segítséget kért tőle. A német király és Salamon között az utóbbi felesége, Judit közvetített. Német források ugyanis arról számolnak be, hogy 1076 júniusának végén Judit testvére, Henrik udvarából — a német uralkodó jóváhagyásával — férjéhez Magyarországra utazott.⁸⁶ Tőle tudhatta meg Salamon: az 1076 elején kirobbant investitúraharc és a szász lázadás miatt Henrik nincs abban a helyzetben, hogy érdemi támogatást nyújthasson. Az 1076 októberében megtartott triburi birodalmi gyűlésen azután a német fejedelmek kimondták: amennyiben 1077 február végéig IV. Henrik nem nyer feloldást a pápai átok alól, akkor nem tekintik többé királyuknak, és új uralkodót fognak maguknak választani. Ezt követően indult Henrik Itáliába, s ez az útja vezetett el 1077 január végén Canossához.⁸⁷ Mindez érthető módon teljesen távol tartotta a német uralkodót a magyarországi ügyektől.

Ezekkel a körülményekkel természetesen tisztában voltak Gézáék is, és úgy vélték: most van esély arra, hogy békés úton — és számukra előnyös formában — egyezzenek meg Salamonnal a királyi hatalom kérdésében. A tárgyalások 1075-ben megszakadt fonalát 1076 végén újból felvették. A magyar krónika elmondja: 1076 karácsonyán az egyházi főemberek rávették Gézát arra, hogy béküljön ki Salamonnal. Géza ekkor elküldte követeit ellenfeléhez, és megindultak az alkudozások. Forrásunk szerint Géza felajánlotta: a koronával együtt Salamoné legyen az ország, ő maga viszont beéri a hercegséggel.⁸⁸

A krónikában olvasható tudósítás a Salamon és Géza közti tárgyalásokról, illetve a Géza-féle javaslatról a szakirodalom mérvadó megállapítása szerint későbbi, XII. századi legitím koncepció terméke.⁸⁹ Emiatt a forrás közléséből csak az látszik bizonyosnak, hogy Géza és Salamon között alkudozások folytak, de nem értesülünk a két fél valódi álláspontjáról. Ha Géza — a dukátus fejében — valóban felajánlotta volna az országot ellenfelének, akkor a rendkívül nehéz helyzetben levő Salamon két kézzel kapott volna ezen javaslat után! Véleményünk szerint a krónikában Gézának tulajdonított álláspont sokkal inkább megfelel Salamon tárgyalási pozíciójának, semmint Gézáénak. Így viszont homályban marad az, hogy ténylegesen milyen alapon volt hajlandó tárgyalni Salamonnal Géza. Mi arra gondolunk, hogy Géza a maga részéről ugyanolyan feltételekkel akart egyezsége jutni ellenfelével, amilyenekkel később I. László 1081-ben kibékült Salamonnal.

A László és Salamon közti alkudozások végén 1081-ben Salamon lemondott a királyságról, ennek fejében Lászlótól királyi ellátást kapott. Az ország megosztására nem került sor.⁹⁰ Ilyen értelmű javaslatot azonban 1077 elején Salamon még nem volt

⁸⁵ SRH I. 401—402.

⁸⁶ G 223., 428., 1233., 1393.

⁸⁷ KNONAU 1894. 684., 713.; GERGELY 1982. 96—97.; SZÉKELY 1984b 224—241., 252—258.

⁸⁸ SRH I. 402—403.

⁸⁹ KRISTÓ Gy.: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszméletörténetünkhöz. Századok 1974. 602—603.; GERICS J.: Kálmán kori krónikák és legendáink koronafogalmához. Máluszy Elemér Emlékkönyv. Bp. 1984. 135—136.

⁹⁰ I. László királysága az első években jogi szempontból több lényeges vonatkozásban nagyfokú azonosságot mutatott Gézáéval. Ő is Salamon, a törvényes király ellenében szerezte meg a hatalmat. Uralma teljes legalizálása érdekében László tárgyalásokat kezdett Salamonnal, 1081-ben ezek sikerrel zárultak. Ekkor ugyanis Salamon lemondott a királyságról, a felségjelvényeket kiszolgáltatta Lászlónak. Salamon lemondása révén László megszűnt ellenkirály lenni, és a továbbiakban már mint az egyedül törvényes király uralkodott országában. Külön kérdés az, hogy az 1081-es megegyezés

hajlandó elfogadni, és tulajdonképpen a hosszú hónapokon át folytatott tárgyalások emiatt nem vezettek eredményre. Ez viszont azt jelentette, hogy 1077 áprilisának végén I. Géza *de iure* mint ellenkirály halt meg. Halála véget vetett a tárgyalásoknak, ugyanakkor a XI. század végi trónharcok új szakaszának lett nyitánya.

---

nem bizonyult tartósnak, mert Salamon az elvesztett hatalom visszaszerzésére tört (SRH I. 407—408.). De ekkor közjogi szempontból már László volt előnyösebb helyzetben, Salamon jogilag vesztes pozícióból lépett újra a trónharcok mezejére.

ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ИСТОРИИ ШАЛАМОНА И ГЕЗЫ I

В своей работе автор рассматривает некоторые вопросы правления королей Шаламона (1063—1074) и Гезы I (1074—1077), прежде всего борьбу за власть членов династии и стоящей за ними знати. В 1063 году Геза стремится захватить только княжескую власть (*ducatus*), чего ему и удалось добиться в начале 1064 года. После нескольких лет «коалиционного правления» короля Шаламона и князя Гезы, Геза уже не довольствовался княжением, а он хотел захватить корону короля. Из-за его стремления к власти с 1071 года господствующий класс разделился минимум на три фракции. В результате вспыхнувших вооруженных столкновений в 1074 году власть перешла в руки Гезы. По вопросу о власти Геза — во время его управления — столкнулся с двумя трудными задачами: с одной стороны он вынужден был отстоять свое положение против Шаламона, с другой стороны — против законного короля, Шаламона — ему необходимо было легализовать свое правление. Свой престол ему удалось защитить, затем Геза был коронован на королевство византийской короной. Шаламон однако до конца сохранил за собой часть страны и оставил себе исконные символы власти. Таким образом в стране были два короля, и, по мнению автора, Геза I по отношению к Шаламону юридически считается контркоролем.

Ferenc Makk

REMARQUES SUR L'HISTOIRE DE SALAMON ET GÉZA 1er

Dans son étude, l'auteur examine quelques questions du règne de Salomon (1063—1074) et du roi Géza 1er (1074—1077), avant tout les luttes de pouvoir des membres de la dynastie et des seigneurs alignés derrière eux. En 1063, Géza ne voulait saisir que du duché, il a réussi à l'obtenir au début de 1064. Après „le gouvernement de coalition” de quelques années du roi Salomon et du prince Géza, ce dernier ne se contentait plus du duché, mais il voulait se saisir de la couronne royale. A cause de son aspiration au pouvoir, la classe dominante s'est divisée au moins en trois fractions à partir de 1071. A l'issue des luttes armées éclatées, le pouvoir est tombé entre les mains de Géza en 1074. Pendant son règne, Géza se trouvait en face de deux devoirs difficiles concernant le pouvoir: d'une part il devait défendre sa position contre Salomon, d'autre part, il devait légaliser son propre pouvoir contre le roi légitime, Salomon. Il a réussi à défendre son trône, ensuite il s'est fait couronner roi de la couronne de Byzance. Mais Salomon a gardé une partie du pays et les insignes originaux du pouvoir. De cette manière, le pays avait deux rois et, selon l'auteur, Géza 1er peut être considéré de jure comme anti-roi en face de Salomon.

F. FONT MÁRTA

SZEMPONTOK III. BÉLA HALICSI HADJÁRATAINAK KRONOLÓGIÁJÁHOZ

III. Béla (1172—1196) oroszországi hadjáratai (1188—1190) régóta ismertek a magyar és a külföldi történetírás számára.¹ III. Béla jelentős Árpád-házi királyaink közé tartozik, de uralmáról a magyarországi kútfők alapján csak igen keveset tudhatnánk, így a határainkon kívül keletkezett forrásokra már igen korán ráirányult a történészek figyelme. Oroszországi hadjáratainak leírása előbb német nyelvű fordításon keresztül (ld. Paulernél), majd Hodinka Antal munkássága nyomán vált ismertté.² A hadjáratokra vonatkozó részéről újabb fordítás is készült,³ azonban az évkönyvek szövegét mindegyik csak kivonatossan közli, a legszorosabban vett magyar vonatkozású eseményekre szorítkozva.

Célunk mégsem az, hogy az orosz krónika szövegkörnyezetét teljessé tegyük, ily módon keresve választ a pontosabb datálásra, hanem úgy véljük, hogy Hodinka információi az évkönyvi anyag keletkezését illetően némi korrekcióra szorulnak. Ezen túl lehetőséget látunk arra, hogy az évkönyvekre vonatkozó textológiai vizsgálatok segítségével a magyarok III. Béla-kori országi jelenlétét pontosabb időhatárok közé helyezzük és ezáltal az orosz-magyar kapcsolatok történetéről árnyaltabb képet kapjunk.

Napjainkra már túlhaladottá vált a korai orosz—magyar kapcsolatok olyan merev értelmezése, amely — mintegy visszavetítve a XIII. századi állapotokat — egységesen „hódító” jelzővel illette a magyar csapatok oroszországi jelenlétét a 11—12. században,⁴ illetve épp az expanzió eredménytelenségét kérte rajta számon.⁵ Ahogy legújabban a Magyarország története első kötete⁶ és a III. Béla emlékezete című kötet

¹ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899.² I. 329—330., II. 5—6.; HÓMAN—SZEKFÜ: Magyar történet. I. Bp. 1935.³ 412.; legújabban ld. erre: III. Béla emlékezete. (a továbbiakban III. Béla) szerk. KRISTÓ GYULA és MAKK FERENC Bp. 1981. 20—21.; Magyarország története tíz kötetben (a továbbiakban MT 1984) I/2 Bp. 1984. 1254—1255.; MAKK FERENC: Magyarország a XII. században. Magyar história. Bp. 1986. 210—213. Az orosz nyelvű szakirodalomból ld. Соловьев, С. М.: История России с древнейших времен. к. I. т. 2. Москва, 1959. 563—570.; 726. (351. jz); Пашуто, В. Т.: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968. 180—181.; История Венгрии в трех томах. I. Москва 1971. 143—144.

² HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 289—305. Hodinka a szöveget a Полное собрание русских летописей (a továbbiakban: ПСРЛ) következő kiadásai alapján idézi: Moszkva 1871. és 1843. Az Ipatyev-krónika kritikai kiadása ПСРЛ т. II. Москва 1962., a III. Béláról szóló rész a 659—667 oszlopokban található.

³ III. Béla 71—73.

⁴ Magyarország története I. (egyetemi tankönyv) Bp. 1965. 98.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 90—91.

⁵ DEÉR JÓZSEF: A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 161—162.; HÓMAN—SZEKFÜ im. uo.

⁶ MT 1984 1254—1255.

szerzői állást foglaltak, a magyar expanzió a Kárpátoktól észak-keletre III. Béla idejében kezdődik. Magunk is egyetértünk azzal, hogy ennek kifejeződése a „rex Galicie” cím III. Béla titulussainak sorában,⁸ amelyre korábbi példát nem találunk.

Hodinka Antal forráskiadványában a III. Béla-kori orosz hadjáratok történetét két orosz évkönyv alapján közli.⁹ Az egyik a 15. század elejéről származó Ipatyev-krónika, a másik a 16–17. század fordulóján keletkezett Gusztini kézirat. A kettő közül autentikusabbnak mindenképpen a 15. század elején másolt szöveg tekinthető, az utóbbi szerzője feltehetőleg az Ipatyev-krónikára visszamenő, vagy vele közös forrást használhatott.¹⁰ E másik szöveg rövidebb és kivonatossabb is.

Az Ipatyev-krónika összetételére vonatkozó alapmegállapítások már a Hodir kiválogatás elkészültekor is ismertek voltak, mindenekelőtt az a tény, hogy a krónika szövege alapvetően három részből áll. A „Poveszty vremennih let” néven ismeretes orosz őskrónika szövegének egyik alaptípusával (redakciójával) kezdődik, amely 1118-ig mondja el az eseményeket. A 12. századi rész, amely 1198–1199-ben keletkezhetett, az ún. kijevi évkönyv elnevezést kapta, mivel alapvetően a déli orosz területekről informál; és annak ellenére, hogy egyes territoriális központok (pl. Kijev, Csernyigov, Perejaszláv–Russzkij, Halics) helyi feljegyzéseire támaszkodik, még magán viseli a Kijevi Rusz egységes állam voltának szemléletét. Harmadik összetevője maga a halicsi volhyniai évkönyv, ez viszont már tisztán helyi jellegű problémákkal foglalkozik. Műfaját tekintve lényegileg nem is évkönyv, hanem gesta-jellegű elbeszélés. E rész szövegének évekre tagolása egy későbbi — ezért sok tévedést okozó — másoló munkája. Az Ipatyev-krónika családjához tartozó többi évkönyv (így a Hlebnikov- és a Pogogyin-féle másolatok) ezt az időbeli felbontást nem is tartalmazzák.¹¹

III. Béla király hadjáratáról a 12. századi kijevi évkönyvből értesülünk. Számos, a délnyugati területről szóló információval együtt az a vélemény alakult ki, hogy egy korábban létezett, de időközben elveszett halicsi évkönyvre támaszkodó feljegyzés, amely utólag került betoldásként az kijevi évkönyv szövegébe. Ilyenek pl. a halicsi eseményekről bőven szóló, pontos adatokat tartalmazó közlései az 1141, 1144–1145, 1164, 1187–1190, 1197 éveknél.¹² A halicsi informátorra történő hivatkozással, de mégis a politikatörténet szempontjából Hodinka III. Béla szereplését a 13. századi eseményekkel vonja össze.¹³ Álláspontját csak részben helyeselhetjük, ugyanis ha az információ halicsi eredete, illetve egy feltételezett korábbi halicsi évkönyv megléte indokolja a III. Bélára vonatkozó források összevonását a 13. századiakkal, akkor ezt milyen megfontolásból szűkíthetjük le csupán III. Béla korára? A szövegértelmezésben

⁷ III. Béla 20–21.; МАКК, Ф.: *К оценке венгерско—русских связей в XII. в.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József ncminatae. Dissertationes Slavicae. Szeged 1984. 201–209.

⁸ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. red. СМІЧКАС, Т. Zagrabiae 1904. II. Id. a 217. és 231. sz. okleveleket.

⁹ HODINKA im. 289–305.

¹⁰ Ершов, А.: *Коли й хто написав Густинський літопис? Записи Наукового Товариства ім. Шевченка. т. 100. ч. 2. (Праці історичні)* Львів 1930.

¹¹ Az évkönyvekre vonatkozó gazdag irodalomból ld. Лихачев, Д. С.: *Русские летописи.* Москва—Ленинград 1947. 431–433.; Насонов, А. Н. *История русского летописания XI—начала XVIII вв.* Москва 1969. 97.; Приселков, М. Д.: *История русского летописания XI—начала XV вв.* Ленинград 1940. 44–57.

¹² A 11. jegyzetben említetteken kívül ld. még: Приселков, М. Д.: *Летописание Западной Украины и Белоруссии. Ученые записи ЛГУ, серия исторических наук. № 67* Ленинград 1941. 5–24.; Орлов, А. С. *О галицко—волынском летописании. Труды Отдела Древнерусской Литературы. т. У. Москва—Ленинград 1947. 15–22.; Еремин, И. П.: Волынская летопись 1289–90 гг. Труды Отдела Древнерусской Литературы. т. XIII. Москва—Ленинград 1957. 113–114.*

¹³ HODINKA im. 280.

— azaz a szöveg eredeti származását illetően — hasonló eset forog fenn korábbi pl. 1144. évi vagy akár 1164-ből származó tudósításoknál, az előbbinél magyar vonatkozásokat úgyszintén találunk. A halicsi információk származásának megítélését tovább bonyolítja az a körülmény, hogy az értékelés helyenként Halics-ellenes elemeket is tartalmaz — ami egy kívülálló, de ugyanakkor jól tájékozott szerzőre vall.¹⁴ Fontos lenne annak megállapítása, hogy ezek a betoldások mikor kerülhettek a 12. század végére datált kijevi évkönyv szövegébe. Magát az évkönyvet összeállító Mozes nevű szerzetes munkájának eredményeként vagy esetleg később? Elvi — és nyelvi — akadály nincs annak, hogy már a 12. század végi krónikás alkotás részei lennének ezek a halicsi kiegészítések — amint ezt az elsősorban irodalmi és nyelvi vizsgálódások sugallják,¹⁵ bár a kérdés egyértelmű meghatározásával nem kísérleteznek.

Más véleményen van Berezskov, aki az orosz évkönyvi anyag kronológiai problémáival foglalkozik. Ő a három különböző családba tartozó — azaz három különböző szöveghagyományt tükröző, és egyben a három legrégebbi keletű — évkönyv (az Ipatjev-, a Lavrentjev-féle krónika valamint az első novgorodi évkönyv) összehasonlító vizsgálata alapján jut arra a megállapításra, hogy a 12. század végén összeállított kijevi évkönyv anyagához a halicsi tudósítások utólagos kiegészítésként kerültek, mégpedig a 14. századi kompilátor keze nyomán.¹⁶ Berezskov arra lett figyelmes, hogy azonos események a három fent említett évkönyvben nem ugyanazon évszám alatt szerepelnek. Így pl. a 6695 év (1187 március — 1188 február)¹⁷ eseményein kívül az Ipatjev-krónika ugyanezen év alatt a következő, a másik két évkönyvben 6696-nál leírt, azaz 1188 március és 1189 február között történekről is tudósít. Hasonló eljárásról tanúskodik a 6698 évnél (1190 március — 1191 február) tárgyalt eseményhalmaz, de ezúttal a megelőző évben (6697-ben, azaz 1189 március — 1190 február) történekről mutat keveredést. Az ilyen módon „felszabaduló” 6696 és 6697-es évek helyére illesztette be a kompilátor a halicsi anyagot, mindkettő ugyanis teljes egészében az ott történeket taglalja.¹⁸

Problemátikus az 6698-nál szereplő szövegrész, amely kronológiáját tekintve „vegyes” összetételű. Tartalmilag három egymástól független egységre bontható. Az első csoportban egy pontos datálást találunk, amely Szvjatoszláv Jurjevics turovi fejedelem halálát április 19-re mondja, erről Berezskov megállapította, hogy 1189-ben történt. A második szövegrészben olvashatunk Vlagyimir Jaroszlávics Magyarországról való meneküléséről, a német császárhoz való érkezéséről, majd a lengyel Kázmér segítségével történő hazatéréséről és uralmának megszilárdításáról. Vlagyimir új halicsi uralmának kezdeteként az Úr színeváltozásának napja (Спасов день) szerepel, ami augusztus 6-a vagy elseje lehetett. A harmadik eseménysorral szemben, amely a szöveg szerint össze — télen történt (azaz teljes bizonyossággal 1190-ben!), az első két tudósítást Berezskov egyaránt a megelőző 6697-es (1189 március — 1190 február) évre helyezi.¹⁹

¹⁴ Шахматов, А. А.: *Обозрение русских летописных сводов*. Москва—Ленинград 1938. 71.

¹⁵ Id. erre irodalmi vonatkozásban a 12. jegyzetben felsoroltakat, nyelvileg: Ларин, Б. А.: *Лекции по истории русского литературного языка (X—середины XV вв.)* Москва 1975. Az évkönyvek stílusáról ld. 194—218.

¹⁶ Бережков, И. Г.: *Хронология русского летописания*. Москва 1963. 183, 185, 204—205 (a továbbiakban: BEREZSKOV)

¹⁷ Az orosz évkönyvek időszámításának kezdőpontja 5508 illetve 5509 évvel jár jelenlegi időszámításunk előtt. A korai krónikás alkotások általában a márciusi évkezdetet követik.

¹⁸ BEREZSKOV im. 205.

¹⁹ Uo. Ezt a datálást követi már helyenként a szakirodalom is. ld. pl. WÖRN, D.: *Armillae aus dem Umkreis Friedrich Barbarossas*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28 (1980) Wiesbaden 1980. 391—397. a datálásra 394—395.; Котляр, Н. Ф.: *Формирование территории и возникновение городов Галицко—Волынской Руси IX—XIII вв.* Киев 1985. 87.

Amennyiben elfogadjuk ezt az állítást, úgy a magyarok halicsi uralmát szűkebb időhatárok közé kell szorítanunk: 1188 koratavasztól²⁰ 1189 augusztusáig. E kronológiai átrendezés által feloldható az az ellentmondás, illetve igazolható az orosz krónika ez ideig tévesnek tartott adata, mely szerint a magyar udvari fogásból megszökött Vlagyimir magától a német–római császártól kért segítséget. Barbarossa Frigyes kereszteshadba indulásáról számos forrással rendelkezünk,²¹ általánosan elfogadott vélemény szerint²² Frigyes császár nyár elején tartózkodott Béla udvarában. Van olyan forrásunk is, amely azt állítja, hogy a pünkösddöt (1189-ben május 29-re esett) Magyarország határán ünnepelte: „Fridericus imperator in pentecoste generalem curiam Presburc in markia Ungariae celebrans”²³ Így 1190-ben Vlagyimir valóban csak a fiától, Henriktől kérhetett volna támogatást. Az 1189-re datálás viszont lehetővé teszi a szöveg „у царя немецкого” (a német császártól) kitételének elfogadását. Mivel a Frigyes-sel való találkozás helyét nem nevezi meg az orosz forrás, az is elképzelhető, hogy találkozásukra már a hadba indult keresztesek táborában került sor.

E módosított datálást — úgy tűnik — más forrásból is megerősíthetjük. Mint ismeretes, a III. Béla-kori magyar jelenlét Halicsban nem került el a lengyel történetírók figyelmét sem.²⁴ Röviden informál a *Chronica Polonorum*, Kadłubek és Godysław Baszko munkája; bővebben a XVI. századi Matthias Miechovius (Miechowita) krónikája.²⁵ Ez utóbbi iránti bizalmatlanság számos pontatlanságából származik, ugyanakkor forrásinségben szenvedő korszakunk nem mondhat le közléseiről.

A bővebb szövegű Matthias Miechovius az oroszországi események megörökítésénél több forrást is használ, amint erre magában a szövegben is utalás történik (ut alia historia refert), valószínűleg rendelkezésére állhatott orosz krónikás alkotás is.²⁶ Miechovius bizonyítottan vaskos tévedései és a lengyelek oroszországi szerepét erősen túlzó szemlélete ellenére számos olyan adatot is közöl, amelyek a kijevei évkönyvvel összevetve helytállóak. Érdekes módon ezen adatok épp Vlagyimir Jaroszlávicsal kapcsolatosak: leírja menekülését Magyarországra, segítségkérését Béla királytól, András herceg által való kijátszását, börtönbe kerülését, menekülését. A német császári segítség tényét „elfelejti” ugyan közölni, mintha Vlagyimir egyenesen Kázmérhoz érkezett volna magyarországi börtönéből. Ismert azonban a hadvezér neve is (Nicolaus palatinus, az orosz forrásban Miklaj), aki a lengyel sereget Halicsba vezette. Ezek az összecsengő tények megnövelik bizalmunkat a lengyel krónika datálását illetően. Egyetlen dátuma Vlagyimir újbóli halicsi uralmának kezdetére utal: „anno Christi 1187 mensis tempore circa festum assumptionis Mariae”. Az évszám téves, de a közelebbi időmeghatározás megközelítőleg azt az augusztusi időpontot adja, amit a kijevei évkönyv. Figyelembe véve továbbá, hogy a lengyel krónika szerzője azt is tudja Vlagyimirről, hogy magyarországi fogságát „prope biennium perpessus”, apja halálának dátuma pedig (ami után a menekülést kiváltó konfliktus bekövetke-

²⁰ BEREZKOV im. 204. Vlagyimir Jaroszlávics Halicsból való menekülésének időpontja teljesen egyértelmű.

²¹ GOMBOS F. ALBIN: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Budapestini 1937. (a továbbiakban: G) I. 48., II. 897., 943., 1052., 1158—1159., 1310., III. 1759—1760.

²² МГ 1984 1254—1255., III. Béla 20—21., PAULER im. uo.

²³ G III. 1759—1760.

²⁴ G II. 1078., III. 2291.

²⁵ G II. 1602—1603.

²⁶ Горанин, Е.: *Киевская летопись XII в. в польской историографии. Вопросы истории 1974/9* 186—192.; Щабелева, Н. И.: *Древняя Русь в польской латинской историографии. Автореферат кандидатской диссертации. Москва 1976.*

zett) 1187. október 1.²⁷ Így a lengyel forrás adatát elírásnak tarthatjuk, és szintén 1189-re értelmezhetjük.

Összegzésként — úgy véljük — megállapítható, hogy az orosz források textológiai vizsgálatából levont következtetés, valamint az ezt megerősítő lengyel krónika adata elegendő érv amellet, hogy András herceg halicsi uralmának végét ne 1190-re, hanem 1189 augusztusára helyezzük. Az 1190-es dátumot az orosz évkönyv adatának mechanikus átvételén kívül semmi sem indokolja. E módosított kronológiát látszik igazolni az a tény is, hogy Béla királytól segílycsapatok nem érkeztek András herceghez a császár és a lengyel Kázmér támogatta Vlagyimir fellépése idején, amint ez várható lett volna a korábbiakhoz hasonlóan — mint pl. Rosztyszlav Berladnyicsics-megjelenésekor. III. Béla „mulasztását” tulajdoníthatjuk annak, hogy a Magyarországon éppen ekkor, 1189 nyarán, átvonuló keresztesek figyelemmel kísérése a magyar király csapatait lekötötte, a németek és Bizánc között közvetítő szerepvállalása²⁸ pedig háttérbe szorította, másodlagossá tette a Halicsban történeteket.

²⁷ Рапов, О. М. *Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.* Москва 1977. 175.

²⁸ МАКК FERENC: III. Béla és Bizánc. Századok 1982/1. 56—57.

Марта Ф. Фонт

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ГАЛИЦКИХ ПОХОДОВ БЕЛЫ III

Автором работы ставятся под анализ походы венгерского короля Белы III (1172—1196) на галицкую землю. По традиционной датировке эти походы были осуществлены в 1188—1190 гг., они однако обозначают и начало венгерской экспансии на Галичине. Автор исходит из достижений советских исследователей по текстологическому и хронологическому анализу Ипатьевской летописи, на основе которых приходит к выводу, что поражение венгерских войск — и тем самым оставление ими Галича — надо приурочить к августу 1189 г. По мнению автора эта датировка подтверждается с одной стороны данными польских хроник, а с другой — политической обстановкой, сложившейся летом 1189 г. в самой Венгрии. В это время король Бела III был занят проходом крестоносцев через Венгрию, а потом играл посредническую роль между византийским и немецким императорами, поэтому он не мог отправить помощь в Галич своему сыну, как это сделал он раньше.

Márta F. Font

REMARQUES SUR LA CHRONOLOGIE DES CAMPAGNES DE BÉLA III EN GALICIE

C'est la chronologie des campagnes de Russie (en Galicie) de Béla III (1172—1196), roi de la Hongrie qui est examinée par l'auteur. Selon la datation traditionnelle les campagnes étaient en 1188—1190, et c'était le début de l'expansion hongroise en Galicie. L'auteur, utilisant les oeuvres chronologiques et textologiques des historiens soviétiques, souligne que la défaite des troupes hongroises et leur retraite de la Galicie était en 1189. Cette modification chronologique se vérifie par les chroniques polonaises d'une part et par l'aide d'une explication d'histoire politique d'autre part, selon laquelle en été 1189 Béla III n'était pas capable de donner une aide comme précédemment au prince André, puisque le roi était occupé des armées des croisés traversant la Hongrie.

A SIRALMAS ÉNEK KÉZIRATI HAGYOMÁNYÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

E század eleje óta általános az a felfogás a magyar történettudósok között, hogy Rogerius Sirmalmas énekének nem maradt fenn kézírata. A mű ismerete kizárólag annak köszönhető, hogy 1488 márciusában a Thuróczy-krónika brünni kiadásának függelékéként nyomtatásban napvilágot látott, s szövege ezáltal megőrződött. Mára tisztázatlan, hogy az addigi, közel 250 évi lappangás után honnan, miként került elő, s hogy a kiadás alapjául milyen szöveg szolgált. Meg kell vallani, hogy e kérdésekre egyelőre nem is remélhetünk biztos választ, legfeljebb néhány hipotetikus gondolatmenet merülhet fel megoldási lehetőségként.¹ Nem volt azonban mindig ennyire keveset ígérő a Sirmalmas ének kézirati hagyományának problematikája, ugyanis korábban többször is felbukkant a szakirodalomban egy-egy kézirat meglétének állítása. Ezek a kijelentések egyetlen esetben sem találtak igazolásra, úgyhogy a Carmin miserabile kritikai kiadásának² a szöveg-hagyomány kérdéskörét mindmáig legteljesebben vizsgáló előszavában Juhász László is a kézirat hiányának tényét rögzíti. Az elutasítás oka érthető, hiszen a korábbi állítások nyomán egyszer sem sikerült kéziratot találni. Az említett előszó két esetre tér ki. Az első nagyon régi időkre megy vissza, hiszen Bongarsius 1600-as frankfurti kiadásában esik szó arról, hogy a Sirmalmas ének közlése egyrészt a nyomtatott augsburgi Thuróczy-kiadáson, másrészt pedig a műnek a kiadó tulajdonában lévő kéziratán alapul.³ A különböző szövegek

¹ Bunyitay Vince úgy vélte, hogy a Rogerius-kéziratot tartalmazó kódexet a váradi egyház őrizte meg, s a morvaországi származású Filipec János váradi püspök, a brünni nyomda alapítója csatolhatta — Thuróczy tudomása és szándéka nélkül — a Sirmalmas ének szövegét a krónikához. (BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története I—III. Nagyvárad 1883—1884. I. A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566 évig. 316—317.) Ezt a véleményt újította fel Fitz József, határozottan állítva, hogy a váradi püspök Thuróczy tudta nélkül toldotta hozzá Rogerius művét a krónikához. (FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, a könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. Bp. 1959. 149—150. és Uő.: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 61., 69.) Mályusz Elemér nem fogadja el, hogy a Sirmalmas ének kézírata Váradon lappangott volna 250 éven át. [MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 157. 45. sz. jegyz. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.)] Másutt — a mű feledésbe merülésének időszakát nem a felszínre kerülés, azaz Thuróczy János, hanem Rogerius kora felől megközelítve — azzal számol, hogy a Sirmalmas ének egy példánya még a 13. század közepe körül a királyi udvarba került. [MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 14—15. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)].

² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS) I—II. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH) II. 543—588.

³ *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici et geographici.* (Ed. BONGARSIVS, IACOBUS) Francofurti 1600. 6a. Voltaképpen Bongarsius nemcsak Rogeriusnál utal kézíratra, hanem a kötet tartalmát felsorolva Thuróczy, Küküllei és Rogerius művének felsorolása után teszi a következő megjegyzést: „Hos edimus ex manuscripto nostro, et veteri editione Augustana, quae prodiiit Anno 1483. impensis Theodori Feger, concivis Budensis: eam habuimus a Joh. Pistorio Niddano V. Cl.” A bejegyzés sejtetni enged, hogy nem önálló Rogerius-kézirat állt Bongarsius rendelkezésére, hanem a Thuróczy-krónikával valamilyen kapcsolatban álló szöveg. Rogerius kritikai kiadása e lehetőséget nem jelzi.

összevetése után a frankfurti kiadásról Juhász László azt állapította meg, hogy az nem más, mint az augsburgi kiadás Bongarsius által „javított” változata: a kettő között tapasztalható eltérések nem a brünni, hanem az augsburgi kiadáshoz közeli kéziratra mutatnak; így a Bongarsius által használt kézirat csak az augsburgi kiadás másolata lehetett.⁴ Ugyanakkor azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Bongarsius változásában nem is rendelkezett kézirattal, s csak azért írt kézirat használatáról, hogy kiadása jobbnak, hitelesebbnek tűnjék, és saját javításai — mintha azok kéziratból adódtak volna — nyilvánvalóaknak, helyeseknek és jogosaknak látszanak.⁵ A másik, szintén a Siralmas ének kéziratának fenntartására utaló állítás — amelyre a kritikai kiadás kitér — Marczali Henriktől származik, aki egy genti monostorban találta meg egy bizonyos kódex nyomát, amely után azonban hiába kutatott.⁶ Végeredményben Juhász László nem tartotta valószínűnek, hogy Rogerius művének kézírata, vagy egy hozzá közel álló változat és a brünni kiadás alapjául szolgáló kézirat között más írott szövegek is fennmaradtak volna.⁷

A szakirodalomban olvasható továbbá olyan kijelentés is, amely szerint Itália őrizte meg számunkra Rogerius művének kéziratát. A Pannonhalmi rendtörténet II. kötetében Zoltvány Irén és Gyulai Rudolf számba véve történelmünk fontos kútforrások európai lelőhelyeit Rogeriusnál Itáliára utalnak.⁸ E kijelentés semmiféle visszhangra nem talált a későbbiekben. Dolgozatunk elé azt a célt tűztük, hogy megvizsgáljuk, van-e alapja a fenti, Rogerius-kéziratokkal számoló három állításnak, illetve ha nincs, akkor mi okozta a félreértéseket.

A három kijelentés közül a Rendtörténetben említett itáliai kézirat lehetőségét tudjuk a legkevésbé megnyugtatóan tisztázni. Részint azért, mert nincs közelebről megjelölve a feltételezett lelőhely, részint pedig azért, mert a szerzők⁹ nem jelölik meg a Rogerius-kéziratra vonatkozó kijelentésük alapját. A magyar történelem kútforrások foglalkozó kérdéses szakaszban egyetlen műre, Pauer Jánosnak Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében című munkájára¹⁰ hivatkoznak. Bizonytalan annak eldöntése, hogy a szerzők az egyes forrásokról — így a Siralmas énekről is — szólva Pauer könyvére támaszkodtak-e, vagy más, jegyzeteikben nem közölt munkákat használtak fel. Pauer két helyen tesz említést a Siralmas énekről. Először azt írja, hogy „...Kalan Attiláját és Roger tatárpusztítási történetét Olaszország hozta napfényre először ...”, majd néhány oldallal később: „Kiadott Rogerius munkája már

⁴ SRH II. 549.: „quia autem textu collato apparuit editionem F [frankfurti kiadás — A. T.] non esse aliam, ac editionem A [augsburgi kiadás — A. T.] a Bongarsio correctam, et quia differentia, quae inter editiones A et F est, non e manu scripto editioni B [brünni kiadás — A. T.], sed editioni A propinquo exstare potuit, — editor enim editionis B codice usus est et editio A sola editione B multis locis correctis nititur, — manu scriptum a Bongarsio usitatum aliud esse non potuit, ac descriptio editionis A.”

⁵ SRH II. 549. not. 3.: „Fieri potest, ut Bongarsius re vera manuscriptum non habens ideo scripserit se codice usum esse, ut editio melior haberetur et correctiones suas, quasi e manu scripto promptas, legitimas iustasque ostenderet demonstraretque.”

⁶ SRH II. 547. not. 1.: „Vestigium cuiusdam codicis Marczali (Enchiridion, op. cit., p. 151.) in monasterio civitatis Gent invenit, codicem autem ipsum ibidem frustra quaesivit ...”.

⁷ SRH II. 547. not. 2.: „Inter opus manu scriptum Rogerii vel ei propius accedens et codicem fundamento editioni primae (B) positum alios codices exstitisse non credimus.”

⁸ A Pannonhalmi-Szent-Benedek-rend története. II. Bp. 1903. 208.

⁹ Nem lehet azt sem kizárni, hogy a megállapítás nem Gyulaytól és Zoltványtól ered, ugyanis a szóban forgó fejezet elején (207. l. jegyz.) az olvasható, hogy bizonyos részeket a kötet szerkesztője, SÖRÖS PONGRÁC írt.

¹⁰ PAUER JÁNOS: Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Árpádok időszakátó korunkig. Székesfehérvárott 1847. A mű másik kiadása 1855-ből származik. A két kiadás összehasonlítása után úgy tűnik, hogy valójában csak egyről van szó; 1855-ban új címlappal láthatták el az 1847-es kiadás megmaradt példányait, és így kísérelték meg eladni azokat.

1483-ban, azután pedig többszer.”¹¹ Továbbra sem lehet biztosan eldönteni, hogy a Rendtörténetben olvashatók e két megjegyzésre mennének vissza. Ellene szól, hogy Pauer — szemben a Rendtörténettel — nem kéziratról, hanem kiadásról beszél. Mégis meglehet: Zoltvány és Gyulai esetleg azt feltételezhették, hogy ezen „első, 1483-as itáliai kiadás” egy olyan kézirat alapján készült el, amely Itáliában maradt fenn.

Vannak azonban e problémának más, a Thuróczy-krónikával kapcsolatos vonatkozásai is. Könyvészeti és történeti kutatásunk sokáig úgy tartotta, hogy a Thuróczy-krónikának volt egy 1488 előtti velencei kiadása. E kiadás tényét számos hazai és külföldi tudós elfogadta, azonban más és más évből eredeztette azt. A velencei kiadás kusza problémáját Toldy Ferenc kísérelte meg tisztázni először.¹² Végeredményben arra a következtetésre jutott, hogy Thuróczy krónikájának valóban volt egy év nélküli, de 1485 előtt elkészült kiadása. Látjuk tehát, hogy a „velencei” Thuróczy-kiadásnak messzire nyúló hagyománya volt. Noha Pauer csak Rogerius kiadásáról és nem Thuróczyéről beszél, mégsem lehet kizárni, hogy ő is e hagyományhoz kapcsolódott, amikor Rogerius első edíciójának évül az 1483. évet adta meg.¹³ Hasonlóképpen feltételezhető, hogy Zoltvány Irén és Gyulay Rudolf is — esetleg Pauer munkája mellett, vagy azon kívül — a „velencei” Thuróczy-kiadás gazdag hagyományának valamely eleméből indultak ki. E feltételezés azonban bizonytalan alapokon nyugszik, hiszen e hagyomány mindenütt Thuróczy és nem Rogerius művéről, továbbá határozottan nyomtatott kiadásról és nem kéziratról beszél. A Rendtörténet szóban forgó fejezetének szerzői esetleg arra gondolhattak, hogy a Thuróczy-krónika első, „velencei kiadása” készültkor valaki a krónika függelékéül csatolta Rogerius Siralmas énekét, melynek kézírata valahol Itáliában maradt fenn addig. Ez természetesen csak találgatás, ám az itáliai Rogerius-kézíratra vonatkozó állítás háttéréről közelebit, annak szilárd alapját nem sikerült felderítenünk. Az ismert, hogy a Thuróczy-krónika 1485 előtti velencei — mint a krónika első — kiadására vonatkozó nézeteket a történettudomány később elutasította,¹⁴ tehát amennyiben a Rendtörténet szerzőinek említett megállapítását valóban befolyásolta e hagyomány, akkor kijelentésük alapja már megcáfoltnak tekinthető. Abban az esetben viszont, ha megjegyzésük háttérét tévesen derítettük fel, akkor azt kell megállapítanunk, hogy állításuk nélküli a szilárd szakirodalmi alapot, vagy nem tüntették fel azt. Így a Pannonhalmi rendtörténet Rogerius-kézíratra vonatkozó adatát vagy tévesnek, vagy nem kellően megalapozottnak kell minősítenünk.

¹¹ Uo. 146. és 153.

¹² TOLDY FERENC: Turóczy' krónikája' különféle kiadásai. Új Magyar Múzeum 1/2. (1850—1851) 386—393.

¹³ Noha Toldy nem jelöli meg az ún. velencei kiadás évét, Pauer 1483-ra utaló véleményének ettől függetlenül is található szakirodalmi alapja. Éppen Bongarsiusnál olvasható egy augsburgi kiadásra vonatkozó 1483-as évszám (L. fentebb, 3. sz. jegyzetünket.). Mivel Toldy idézett cikkében világossá teszi, hogy az 1488-as augsburgi kiadás nyomdása, Ratdolt 1477 és 1487 között Velencében működött, Pauer esetleg ekként gondolhatott Itáliára az első kiadás kapcsán. Ettől függetlenül is felferült a későbbiekben egy 1483-as, Velencében kiadott magyar krónikára vonatkozó adat. Vértessy Miklós közölte az Egyetemi Könyvtár 1690-ben kezdett katalógusában (kézirattári jelzete: J 2) szereplő következő címeirást: „Hungarorum Cronica. Typo Veteri. Venetiis. 1483.” Nem tudjuk, hogy milyen krónikára vonatkozik ez az adat, s hogy valóban készült-e ilyen nyomtatvány. Thuróczy krónikája mindenesetre — amint Vértessy megállapítja — ugyanezen katalógusban szintén megtalálható, de a T betűnél. [VÉRTESY MIKLÓS: Egy 1483-ban kiadott magyar krónika. Magyar Könyvszemle 80. (1964.) 74.]

¹⁴ A meggyőző és azóta is helytálló bírálat Varjú Elemértől származik. VARJÚ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányai. Magyar Könyvszemle. Új folyam 10. (1902.) 362—402.

Volt-e valóban kézirat Bongarsius tulajdonában, avagy a tudós szerző önkényes javíthatásaival tényleg csak kézirat használatának látszatát igyekezett kelteni, hogy kiadása becsét növelje? E kérdés szerencsére megnyugtatóan eldönthető, mégpedig Bongarsius igazolásával. A hazai szakirodalom a századforduló táján többször is megemlítette, hogy a berni Bongarsius-könyvtár őriz egy 15. század végi kódexet, amely Thuróczy augsburgi kiadásának másolatát tartalmazza. A dolog érdekessége, hogy ezt a kódexet a berni városi könyvtár 1882-ben a Budapesten megrendezett könyvkiállításon be is mutatta. A könyvkiállításról kiadott kalauz 119. tételeként olvasható a kézirat leírása ezzel a megjegyzéssel: „Ez azon példány, melyből Bongars Thuróczy krónikáját újból kiadta.”¹⁵ Kaszák József Thuróczy életéről és krónikájáról írt értekezésében szintén megemlékezik a berni másolatról, ugyanezen könyvkiállítási kalauzra hivatkozva.¹⁶ Annyival toldja meg az ott közölteket, hogy szerinte a kézirat „a hiányos augsburgi kiadásról van másolva.” A következő említés Gábor Gyulától származik, aki Bernben megvizsgálta mind a kódexet, mind pedig a Bongarsius tulajdonában volt rövidített augsburgi Thuróczy-kiadást.¹⁷ Vizsgálata eredményeként azt a meglepő kijelentést teszi, hogy Bongarsius kiadása nem a kézirat, hanem csak a nyomtatott augsburgi kiadás alapján készült. Rövid közleményében éppen ezért elsősorban az inkunábulummal foglalkozik. Érdekes megállapítása, hogy a kötetben található korrektúrajelek két kiadásra utalnak. A kézirat helyett nyomdai példányul szolgáló augsburgi kiadásban megtalálhatók egyrészt az 1600-as frankfurti editio Bongarsiustól származó korrektúrajelei, de egy — Gábor szerint — a 16. század első negyedébe eső, eddigelé teljesen ismeretlen kiadáséi is. Ezen izgalmas és rejtélyes híradás hazai tudományos körökben tudtunkkal reagálás nélkül maradt, a lehetőség megerősítése, illetve elutasítása egyaránt hiányzik, bár az kétségtelen, hogy nem ismerünk ilyen kiadást ma sem. A bennünket pillanatnyilag foglalkoztató kézitról ő is azt közli, hogy a rövidített augsburgi kiadásról másolták a 15. század végén, valamint megadja jelzetét: mscpt. 279.¹⁸ Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Juhász Lászlónak az augsburgi és a frankfurti kiadás Rogerius-szövegének összevetése alapján leszűrt következtetése, mely szerint ha Bongarsiusnak volt is kézirata, annak az augsburgi kiadás másolatának kell lennie, beigazolódott. A kézirat kétségtelenül létezik, azonban nem csak Rogerius, hanem a Thuróczy-krónika teljes szövegét tartalmazza, így attól nem független változat, hanem annak származéka.

A legtöbb problémával a Marczali Henrik által jelzett genti Rogerius-kézirat realitásának vizsgálata járt. Marczali 1901-ből származó tudósítása rendkívül szűkszavú: „Kézirata [ti. Rogerius Siralmas énekének — A. T.] nem maradt fenn; az egyetlen, melyről tudomása volt a szakirodalomnak, több ízben is hiába kerestem a a belgiumi Gentben, hol a káptalan könyvtárából elveszett.”¹⁹ Sajnálatosan hiányzik annak a szakirodalmi háttérnek a megjelölése, amelynek „tudomása volt” a genti kódexről. Úgy tűnik, hogy a hazai történeti irodalomban egyedül Marczalinál fordult elő a Siralmas ének kézirata kapcsán Gent neve. Pusztán valószínűsíteni tudjuk, hogy ő honnan merítette ismeretét. A Monumenta Germaniae Historica sorozatában Lothar von Heinemann 1892-ben kiadta Rogerius Siralmas énekét.²⁰ A hazai kutatók

¹⁵ Könyvkiállítási emlék. A „Könyvkiállítási kalauz” 2-ik bővített kiadása. Bp. 1882. 38—39.

¹⁶ KASZÁK JÓZSEF: Thuróczy János élete és krónikája. Bp. 1906. 22. (Művelődéstörténeti értekezések 22.).

¹⁷ GÁBOR GYULA: Egy ismeretlen Thuróczy-kiadás (?). Magyar Könyvszemle. Új folyam. (1912). 302—308.

¹⁸ Uo., 303.

¹⁹ MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfoineke kézikönyve. Bp. 1901. 151.

²⁰ Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban MGH). Scriptores XXIX. Hannover 1892. 547—567.

valószínűleg kevés figyelmet szenteltek e kiadásnak, mert sehol sem találunk hivatkozást szövegére, vagy említést róla. A sokat idézett kritikai kiadás által összegyűjtött Rogerius-irodalom sem tartalmazza a korábbi kiadások számbavételénél. A német kiadás Rogerius-szövege előtt olvasható bevezetés megállapítja, hogy a Siralmas ének egyetlen kéziratát a genti székesegyház könyvtárában őrizték. A szövegkiadásban szerették volna felhasználni a kéziratot, erre azonban nem kerülhetett sor, mert a kódex vizsgálatára felkért Henri Pirenne nem jutott a kézirat nyomára. Feltételezzük, hogy a hazai tudósok közül egyedül Marczali figyelt fel a Monumenta Germaniae Historica e kiadására, s a tekintélyes német kiadó állítása alapján kezdett maga is kutatásokat Gentben, szintén eredménytelenül. Némi kételyt az ébreszt bennünk Marczali kiindulópontjának ekként való rekonstruálásakor, hogy a német szövegkiadás említett előszava az eddig idézetteknel többet is elárul. A genti kódex — egyetlen ismert Carmen miserabile-kéziratkénti — említéséhez a kiadó a következő jegyzetet fűzte: „Auct. Ant. V. p. LXIX. Ut in editione principe Iohannis de Thurócz Chronica Hungarorum in hoc codice carmini praecedit.”²¹ Ez a megállapítás pedig elegendő annak leszűréséhez, hogy a genti Rogerius-szöveg szinte bizonyosan nem független a Thuróczy-krónika függelékeként kiadottól. Ha a német történészek ezt a következtetést nem is mondták ki, Marczalinak viszont ez alapján tisztában kellett (volna) lennie azzal, hogy Thuróczy krónikájának és Rogerius Siralmas énekének kétszeri, egymástól független összekerülése, egyik esetben nyomtatásban, a másikban pedig kéziratban csaknem minden valószínűséget nélkülöz. Az Enchiridionban mindenesetre nem látszik tudni a genti Rogerius-szöveg és a Thuróczy-krónika kapcsolatáról. Függetlenül attól, hogy helyesen jelöltük-e meg Marczali Henrik megállapításának szakirodalmi alapját, érdemes tovább is foglalkozni a genti kézirrattal, mert többre juthatunk az Enchiridion csekélyke információjánál.

A Monumenta Germaniae Historica előszavának imént idézett jegyzete a híres forráskiadás Auctores Antiquissimi alsorozatának V. kötetére utalt. Ebben adta ki Theodor Mommsen Jordanes Geticáját 1882-ben.²² Kiadása előszavában sorra veszi a Jordanes-szövegeket őrző kódexeket, közöttük egy 15. századi gentit is. A genti kódexet kérésére egy másik német történész, Ludwig Bethmann vizsgálta meg. Mommsen a kódex Jordanes-szövegével kapcsolatos megjegyzései mellett szerencsénkre felsorolja a kötet teljes tartalmát, többek között Thuróczy János Chronica Hungarorum-át és Rogeriusnak a tatárok pusztításáról írt Siralmas énekét.²³ A kódex első tulajdonosa, Raphael de Marcatellis híres könyvgyűjtő volt. Gyűjteményének számos darabja — noha részben szétszóródva a nagy európai könyvtárakban — ma is ismert. A Thuróczy-krónikát és a Siralmas éneket tartalmazó kódex Gentben maradt. A Belgiumban őrzött kéziratok legrégebbi gyűjteményes katalógusát 1641-ben kiadó híres belga könyvgyűjtő, Antoine Sanders munkájában is megtalálható. A katalógus két genti gyűjteményt tartalmaz: a székesegyházét és egy bencés monostorét. A székesegyházi könyvtár 33 tételes kéziratjegyzékében a 17. tétel megjelölése:

²¹ Uo. 548. 7. sz. jegyz.

²² MGH Auctores Antiquissimi V. 1. Iordanis Romana et Getica. Hrsg. v. MOMMSEN, THEODOR. Berolini 1882. (Nd. München 1982.) LXIX.

²³ Uo.: „Gandavensis capituli membranaceus fol. saec. XV. exeuntis, cui in fine adscriptis idem librarius haec: 'hoc volumen comparavit Raphael de Marcatellis dei gratia episcopus Rosensis abbas S. Bavonis iuxta Gandavum a. d. 1492.', continet historiam naturalem animalium cum figuris, Iordanis Getica, Iohannis de Thurocz chronicon Hungariae, Rogeri carmen de destructione Hungariae, Aeneae Silvii historiam Bohemicam ...”. Egyébként Mommsen a Iordanes-kiadáshoz nem használta fel a genti kódex „inutilis” szövegét.

„Chronika Hungarorum”,²⁴ amely nagy valószínűséggel a szóban forgó kódexre vonatkozik. Mommsen 1882-ben adta ki Jordanes Geticáját, s a kiadás előkészületei során Bethmann még kézbe vehette a genti kódexet. A Monumenta Rogerius-előszava alatt keltezésként 1888-as évszám olvasható. Ekkor, illetve ez előtt valamivel Pirenne már nem akadt Gentben nyomára, miként 1892 (az MGH XXIX. kötetének megjelenési éve) és 1901 (az Enchiridion megjelenési éve) között Marczali sem. Nem tudjuk, hová tűnt el ezen időszakban a kézirat, s végül mikor került ismét elő. Ma ugyanis megvan. Albert Delorez professzor 1979-ben könyvet szentelt Raphael de Marcatellis könyvtárának,²⁵ s művéből kiderül, hogy a keresett kódex Ms. 15. jelzet alatt ma is Gentben található a székesegyházi könyvtárban.²⁶ Delorez megállapítása szerint a kézirat Thuróczy-krónikájának augsburgi kiadásáról készült másolat. A rendelkezésünkre álló mikrofilm alapján erről magunk is meggyőződhattunk. A Raphael apát életét és gyűjteményét feldolgozó előszóból kiderül, hogy az apát azon gazdag könyvgyűjtők körébe tartozott, akik sohasem tudtak megbarátkozni az általuk szerény kivitelűeknek tartott nyomtatott könyvekkel, így azokat lemásoltatták, miniatúrákkal díszítették, majd az így készült ékebb példányokat helyezték el gyűjteményükben. Raphael de Marcatellis könyvtárában számos ilyen, nyomtatásról készült másolat van. Ezzel ismét csak arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Gentben sem létezik a Thuróczy-kiadásokétól független Rogerius-szöveg.²⁷

Vizsgálatainkat lezárva bebizonyosodott, hogy továbbra sem ismerjük a Siralmas éneknek egyetlen 1488 előtti kéziratát sem. Azok a megállapítások, amelyek egy-egy kézirat meglétét valószínűsítették, vagy tévedésnek, vagy pedig félreértésnek bizonyultak. Nyilvánvalóvá vált ugyan, hogy két kéziratot változat máig is fennmaradt, ám ezek nem önálló Rogerius-kéziratok, hanem az augsburgi Thuróczy-kiadásnak a másolatai, azaz a Siralmas ének szöveghagyománya szempontjából nem tartalmaznak semmi újat. Változatlanul érvényesek tehát minden lényeges ponton Juhász Lászlónak a Rogerius-szöveggel kapcsolatban tett megállapításai. Ennek ellenére talán mégsem voltak teljesen hiábavalóak a most elvégzett vizsgálatok, hiszen kétségkívül nem kellően tisztázott, itt-ott ellentmondásos, megalapozatlan, vagy legalábbis annak tűnő kijelentések alapjaira derült fény. S ha Rogerius-kézirat továbbra sincs is birtokunkban, van viszont két másolat a nyomtatott Thuróczy-krónikáról és Siralmas énekről, melyek közül a berni kódex ismerete lassan elhomályosulni látszott, a gentiről pedig úgyszólván nem is tudtunk. E két kézirat ugyan értéktelen a Thuróczy- és Rogerius-szöveghagyomány szempontjából, azonban érdekes és értékes adalékai az egymáshoz kapcsolódó két szöveg utóéletének.

²⁴ Bibliotheca Belgica manuscripta. Coll. et ed. SANDERUS, ANTONIUS. Insulis (Lille) Anno MDCXLI. [Bruxelles 1972.] 335—336. Libri manuscripti in ecclesia cathedrali S. Bavonis Gandavensis.

²⁵ DELOREZ, ALBERT: The library of Raphael de Marcatellis Abbot of St. Bavon's, Ghent 1437—1508. Gent 1979. 29. tétel, Ms. 15. A., Bestiary, Orientalia pp. 168—180., B., The second section ... Jordanes, De origine actibusque getarum ... (Ms. 15/2.), Johannes de Thwroc, Chronica Hungarorum ... (p. 174.) (Ms. 15/3.), Aeneas Sylvius Piccolomini, Historia Bohemica ... (Ms. 15/4.).

²⁶ Mikrofilmje a JATE Központi Könyvtárban van.

²⁷ Itt szeretnék hálás köszönetet mondani Karácsonyi Bélának, Olajos Teréziának és Szádeczky-Kardoss Samunak a genti kódex felderítése kapcsán nyújtott értékes és önzetlen segítségükért.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РУКОПИСНОЙ ТРАДИЦИИ

„Carmen miserabile”

По точке зрения, существующей в современной исторической исследовательской литературе, рукопись произведения „Carmen miserabile” Рогериуса не сохранилась. Его самый древний текст читается в «Хронике венгров» („Chronica Hungarorum”) Яноша Туроци, изданной в Брюнне в 1488 году. В исторической литературе однако в трех местах упоминалось о рукописи Рогериуса. Известный гуманист Якобус Бонгарсиус якобы имел рукопись, в другом месте читается, что она есть в Италии, опять в другом месте читается, что в Генте (в Бельгии) сохранилась рукопись „Carmen miserabile.”

В данной работе исследуется достоверность, реальность всех трех упоминаний. В результате выясняется, что в Италии нет такой рукописи, утверждение ее существования основывается на недоразумении в специальной литературе. Бонгарсиус действительно имел рукопись, и она хранится в настоящее время в Берне. Равным образом существует рукопись в Генте. Однако кодексы в Берне и Генте не являются самостоятельными рукописями Рогериуса, а копии, снятые с аугсбургского издания Туроци. Они содержат полный текст Хроники Туроци. Таким образом они особой ценности с точки зрения традиции текста Рогериуса не представляют, зато они являются заслуживающими внимания памятниками дальнейшей судьбы Хроники Туроци.

Tibor Almási

QUELQUES PROBLÈMES DE LA TRADITION MANUSCRITE DE LA COMPLAINTE

Selon le point de vue actuel de la recherche historique, l'oeuvre de Rogerius intitulée *Carmen miserabile* ne nous est pas parvenue en manuscrit. Son plus ancien texte est gardé dans *Chronica Hungarorum* de János Thuróczy, édition de 1488, Brunn. Pourtant, la littérature historique antérieure mentionne à trois endroits un manuscrit de Rogerius. Il paraît qu'un manuscrit était en la possession de Jacobus Bongarsius, humaniste célèbre; ailleurs on peut lire qu'en Italie et à Gand en Belgique est resté le manuscrit de *Carmen miserabile*.

Cette étude examine la réalité, la base réelle des trois affirmations. L'examen aboutit à ce qu'en Italie il n'y a pas de manuscrit, l'affirmation de son existence est basée sur un malentendu de la littérature spéciale. Effectivement, en la possession de Bongarsius il y avait un manuscrit, il existe même aujourd'hui à Berne. De même, il y a jusqu'à présent un manuscrit à Gand. Mais les codex de Berne et de Gand ne sont pas des manuscrits indépendants de Rogerius, ils sont des copies de l'édition Thuróczy d'Augsbourg. Elles contiennent le texte complet de la chronique Thuróczy. Ainsi, au point de vue de la tradition de texte de Rogerius, elles n'ont pas de grande valeur, mais elles sont des monuments considérables de la chronique Thuróczy.

TARTALOM

<i>B. Tóth Ágnes: A gepidák települési képe a Tisza—Maros—Körös közén</i>	3
<i>Kristó Gyula: Árpád fejedelemutódai</i>	11
<i>Tóth Sándor: Kabarok és fekete magyarok</i>	23
<i>Makk Ferenc: Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez</i>	31
<i>Font Márta: Szempontok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához</i>	45
<i>Almási Tibor: A Siralmas ének kézirati hagyományának néhány probléméje</i>	51

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
86-4619 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető SURÁNYI TIBOR igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1986-ban, megjelent 1987-ben
425 példányban 5,6 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnycmással
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55
szabványok szerint